

W. J.-Né

Életrajz

W. J.-nét Schönberger András pécsi főrabbi révén ismertem meg, de sokszor láttam már őt azelőtt is péntek esténként és nagyünnepeken a Pécsi Hitközség épületében vagy a zsinagógában. Csinos, derűs asszonynak láttam, mindenkivel beszélgetett, és úgy tűnt, fontos szerepet tölt be a Pécsi Hitközség köreiben, jelenléte tiszteletet kíván.

Másfél éve, 2006-ban egy nyári délutánon látogattam meg először. Belvárosi lakásában egy kellemes, fényes szobában fogadott. Kényelmes családi otthon: hintaszék, rengeteg rejtvényűjság, festmények és családi képek a falakon. Kapott egy számítógépet, amin – büszkén mutatta – használja az internetet is. Férjével és vele hármasban körbeültük a kis kerek asztalt, és hosszan meséltek. Főleg Zs. asszony beszélt, de sokszor együtt pontosították az emlékeiket. Határozott stílusban mesélt, de a történetekhez fűzött kommentárjai sokszor inkább tépelődőnek mutatták.

A dédszülőkre nem emlékszem, a nagyszülőkre igen, őket ismertem, mindegyiket. Amikor elvittek, akkor voltak édesanyám szülei hatvanhat és hatvannyolc évesek, és én tizennyolc éves voltam. Tehát nagyon jól emlékszem rájuk – az anyai nagyszüleim Pécsen is laktak. Édesapám szüleinek kevésbé emlékszem, ők nem pécsiek voltak.

Édesapám tizenkét éves volt, amikor meghalt az édesanyja. Édesapámnak nevelőanyja volt. Alacsony kis nő volt. Valamilyen Évának hívták, a vezetéknévére nem emlékszem. Ők sokkal idősebbek voltak az édesanyám szüleinél. Édesapám 1896-ban született. Falun laktak, valahol Baranya megyében, talán Máriakémenben [*Máriakéménd – kisközség volt Baranya vm.-ben, 1891-ben 1200, 1910-ben (ekkor: nagyközség) 1300 német lakossal. – A szerk.*]. Olyan nyolc-kilenc éves lehettem, ameddig tudtuk tartani a kapcsolatot [*1925-ben született. – A szerk.*], mert utána rögtön kezdődött a zsidókérdés [lásd: zsidótörvények Magyarországon], tehát ebbe az időbe nem fért bele az, hogy jobban megismerjük egymást. És akkor még nem volt az utazás sem olyan, mint most, sokkal nehezkesebb volt.

Édesapámnak az édesapja, V. Ignác mészáros volt, a felesége nem dolgozott, csak a háztartás körül. Édesapámék hatan voltak testvérek: három édes- és három féltestvér, mert nevelőanyjuk volt. Tehát az édestestvérei: Sándor, a bátyja és Juliska, a nővére, a féltestvérei között volt egy öccse, Izidor és két húga, Ilonka és Bözsi.

Édesapám nővére, Juliska és annak a férje Pécsváradon éltek [*Pécsvárad – kisközség volt Baranya vm.-ben, 1891-ben 3000 főnyi, 1910-ben 2800, 1920-ban 1600 német és magyar lakossal; járási szolgabírói hivatal székhelye, járásbíróság. – A szerk.*]. Ott nem volt gyerek. Bőrkereskedésük volt. Ővelük elég sokszor találkoztunk, a férj neve K. Lajos volt. Amikor jött Pécsre bevásárolni, mindig eljött hozzánk. Olyan helyes ember volt, úgy emlékszem rá, mintha most lett volna, tényleg. Göndör haja volt, és el volt választva oldalt. Gyűrűje is volt. Szerintem én Juliska néniére hasonlítok. Nem a természetem, alkatilag inkább. Kicsit olyan kardos menyecske volt, de rendes volt. A férje is

nagyon helyes, nagyon rendes volt, mindig jókedvű volt.

Édesapám idősebb bátyjáék, Sándorék Mohácson laktak, velük nem tartottuk annyira a kapcsolatot, a többiekre viszont jól emlékszem.

Édesapám családjából mindenki meghalt a deportálásban az idősebbik húga kivételével. Illetve az öccse hazajött. Nála voltam Mohácson két hónapig, a háború után. Aztán ő kiment Izraelbe [*Palesztinába?*]. 1976-ban még adtam fel levelet, de akkor olyan világ volt, hogy nem lehetett nagyon levelezni – pláne Izraellel. És akkor úgy megszakadt a kapcsolatunk. Amikor 1992-ben voltam kint Izraelben, ott találkoztam egy nővel, aki ismerte, és ő mondta, hogy meghalt. Egy vadidegen, aki soha nem látott engem, odajött, rám nézett, és azt mondja: „Te V. lány vagy?” Mondom: „Igen. Hát, honnan...?” Azt mondja, mert teljesen hasonlítok a nagybátyjukra. Én azt hittem, hogy elájulok. Hogy milyen dolgok vannak!

Az idősebbik húga, Iluska férjnél volt. Nagyon helyes férje volt. György volt a neve, pék volt. Nálunk ismerkedtek össze, mert nagyon sokat volt nálunk, a Citrom utcában. Itt, a Rákóczi úton dolgozott a pékségben, a Zsolnay-szobortól visszafelé egy kicsit a város felé – már nem áll az a ház. Később Pécsváradra költöztek, és ott már önálló pékségük volt.

Ott születtek a lányok is, az ikerlányok, Györgyi és Zsuzsi Velük mi nagyon jóban voltunk. Még az egyik ikerlány, Zsuzsi esküvőjén is ott voltunk, sajnos már ő már meghalt, most három éve, a másik még él, itt lakik, Pécsen. Ilonka néni nála lakik. Kilencvenhat éves. Telefonon szoktam vele beszélni, néha fölhívom, teljesen lehet vele beszélni. Ilonka néni nem volt deportálva, mert keresztény volt a férje.

Édesapámék vallásosságáról nem tudok sokat, de biztos, hogy vallásosak voltak, mert megkaptam a nagypapám imakönyveit és a táliszát [tálesz]. Az az, amit a nyakra tesznek a templomban, amikor imádkoznak. Őneki elég sok imakönyve volt.

Az anyai nagyanyám (lánykori nevén D. Cecília) valahol a Balaton környékén született. Mindig mondta, hogy hova valósi lány, de nem emlékszem. Volt egy bátyja, aki Kaposváron lakott, nem emlékszem a nevére. Voltam is náluk. Két fia volt, és ott mind a kettő hazajött [*a deportálásból*]. Az egyiknek született egy lánya, az is deportálva volt, és szintén hazajött, most ott él, Kaposváron. Tavaly voltak itt nálunk, telefonon beszéltem vele, mert nem egészségesek egészen ők se.

Édesanyám édesanyja varrónő volt. Az édesanyám, R. Ilona is varrónő volt, csak más típusú, mert a nagymama idejében más volt az egész kereskedelem, és voltak olyan üzletek, ahova ő bedolgozott. Úgy mondták akkor, hogy bedolgozó volt. Férfiingeket és női kötényeket varrt. Tehát ő, azt lehet mondani, hogy szalagmunkát végzett, az én édesanyámnak pedig nőiruha-szalonya volt otthon, az egyik szobában. Felsőruhát, kabátot, ilyesmit készített. És ő már lányokkal dolgozott, volt segéd és tanonc is.

A anyai nagypapám, R. Lipót kereskedő volt, Pécsen volt üzlete. Rövidáruval kereskedett. Szikár ember volt, aki idős korában – lehet, hogy ezt őtőle örököltem – keresztretjvényt fejtett nagyon sokat. Úgy emlékszem rá, akkor még tintaceruzával fejtették a keresztretjvényt. Úgy tudom, hogy körülbelül egy évig Amerikában dolgozott a nagypapa. Nem tudom, mikor. A bátyja is ott volt, de ő ott is élt. Ezt tudom, mert amikor hazajöttem, akkor a bátyja levélben felkeresett, csak én nem kerestem vissza. Hol is voltak? Azt hiszem, Los Angelesben. És mintha egy nővére is lett volna a

nagypapának. De tényleg... nem tudom.

Volt még egy öccse a nagypapának, R. Móric. Föltehetőleg a bőrgyárban dolgozott, mert abban a házban lakott, ahol a bőrgyári munkások. Így is hívtuk, hogy „bőrgyári ház” – az most a Rózsa Ferenc utca. Voltam is náluk, a feleségére jól emlékszem, Szerénnek hívták. És nekik is volt két lányuk, Annus és Róza, és úgy emlékszem, hogy volt egy fiuk is, de arra nem esküszöm. A lányokat azért tudom, mert ők a templomi kórusban énekeltek, nagyon szép hangjuk volt [A zsinagóga kórusa az 1930-as évek elején többször is szerepet kapott a város életében. 1933-ban a salzburgi és oberammergaui játékok mintájára rendezett ünnepi hét során az egyházi és világi énekkarok között fellépett a zsinagóga kórusa is, a hét egy másik eseménye a zsidó templom hangversenye, ahol Ernster Géza főkantor és a templom kórusa héber dalokat adott elő. 1934-ben alakult meg a hitközség Goldmark Károly ének- és zenekara, melynek művészeti irányítói Böhm Emil és Mangold Rezső voltak (Schweitzer József: A pécsi izraelita hitközség története). – A szerk.].

Az édesanyám, Ilona 1905-ben, Szentlőrincen született [Szentlőrinc – kisközség volt Baranya vm.-ben, 1891-ben 1800, 1910-ben 2700, 1920-ban 2600 lakossal, járási szolgabírói hivatal, járásbíróóság. – A szerk.]. Két öccse volt, Kálmán és István. Nem sok korkülönbség volt közöttük, olyan három év, egykorúak voltak viszonylag. Az édesanyám nagyobbik öccse, Kálmán kirakatrendező volt többek között. Maszek volt, bár akkor még nem úgy hívták, hogy maszek, tehát önálló kirakatrendező volt. Igény szerint csinált kirakatokat. Művészember volt, igen. Színházban is táncolt, nagyon szépen. Volt arról is egy kép, azt tudom, hogy orosz ruhában volt, valami kozák szerepben akkor éppen. Szólótáncos volt.

Arról nem tudok, hogy a nagyszüleim hogy kerültek Pécsre, de arra tisztán emlékszem, hol éltek, amikor én már éltem, hiszen mi együtt is laktunk. Ahol most az Uránia mozi van [Hungária krt. – A szerk.], annak a helyén, abban a házban laktak. Hatalmas nagy ház volt az, átnyúlt a másik utcára. Háromrészes udvara volt. Arra teljesen tisztán emlékszem, annyira, hogy ha újságban olvasom, hogy meghalt valaki onnan, tudom, hogy ki az.

Az udvarokon több lakás volt, több család lakott ott. Két oldalon voltak végig lakások, és az utca felől is volt egy lakás. Az első udvarban középen volt egy tömb, abban hárman laktak, aztán volt egy domb, és alatta ott volt a másik udvar. A lakások végig sorakoztak a két oldalon. A harmadik részben, ott már csak egy lakatosműhely volt. Mi kétszobás lakásban laktunk, de volt egyszobás lakás is, ott egyedül lakott valaki. Tudom, Benigna volt a keresztnéve, és emlékszem rá, hogy nagy fülbevalói voltak. A másik család meg a Károlyiék voltak – ott két fiú volt. Az asszonyra nagyon jól emlékszem, a haja fonatban fel volt tűzve, mint egy korona, mint a régi képeken. Az egyik fiú – egyidős voltam vele – rendőr lett. Amikor hazajöttem, találkoztam vele. Károlyi volt a vezetéknéve. Sok gyerek volt a házban. Hatalmas volt az az udvar, amin mi is játszottunk.

Avval szemben volt egy családi ecetgyár. Akkor maszekok csinálták az ecetet, Schmidték. Az ő fiuktól, Lacitól kaptam meg később azokat a fényképeket, amiket [annak idején] magammal vittem a gettóba, és otthagytam. Három nő volt náluk, Lacinak a nagymamája, az édesanyja és a Juci, nem tudom, hogy húga volt-e vagy nővére. Édesanyám varrt nekik. A Schmidt néni erősen sánta volt egyik lábára, úgyhogy mindig átüzentek, és akkor édesanyám ment próbálni meg fazont választani a divatlapokból. Arra is emlékszem, hogy jelmezt is csináltak a Jucinak, lepke jelmezt: egy pántot a homlokára, amin volt egy csáp, amit valahogy gyönggyel és flitterrel varrtak ki. Erre emlékszem, ilyen örülségekre.

A nagymamáék később átmentek a Majláth utca elejére lakni. Az ott a Zsolnay-szobornál van. Ott van az a palota – palotának mondták azt a sarokházat: a Zsolnay-palota –, és ott ment befelé ez az utca. Akkor Siklósi út volt, de most Bajcsy-Zsilinszky utca, ami összekötötte azt a részt [A Zsolnay tér Pécs központi részén található, közel a vonatállomáshoz. A környéket teljesen átépítették, a régi Majláth utca mára megszűnt. – A szerk.]. Nem tudom, hogy meddig laktak ott, hány évig. S akkor mentek megint egy nagyobb házba, de megint csak a Majláth utcába. Az egy szoba-konyha volt és egy spejz. Akkor még nem nagyon voltak fürdőszobás lakások.

Sok zsidó család volt ott, a Majláth utca 25-ben. A házigazda zsidó mészáros volt, ott volt üzlete. Lusztigék laktak ott, az Irmáék laktak ott, a nagymamáék és még a Prágerék. Meg a Feinék laktak ott. Sok gyerek volt ott, az egyik fiú velem járt iskolába.

Zoli bohóc egy nagyon híres zsidó származású bohóc volt [A külföldön is híressé vált artista, törpe, eredeti nevén Hirsch Zoltán, Dombóvár, 1885 – Auschwitz, 1944 v. 1945. – A szerk.]. Zoli bohóc nővére ott lakott, nagyon szerette a nagymamát. A Zoli bohóc külföldön is fellépett, tényleg híres volt. A férjem találkozott is vele, törpe volt, és nagyon híres ember lett, de annak előtte a bádogosszalmát tanulta. A férjem mesélte, hogy Zoli bohóc beleállt a kádba, és alig látszott ki a kádból, úgy kalapálta – akkoriban pléhből csinálták a kádakat.

Nagyon szerettem a nagymamáékhoz menni, olyan hangulatos volt. Akkor még gáz meg ilyesmi nem volt, hanem csikótűzhelyek voltak. Volt egy ilyen doboz, ott volt a sütő. Mondjuk, egy méter magas volt az eleje, lábakon állt, és a főzőrészen karikák voltak, azt vasplatinak mondták. Ajtaja volt külön, és nagyon érdekes volt, mert el kellett találni, hogy az ember hogyan akar sütni, mit akar sütni. Más volt, ha kicsit előrébb tette a fát vagy hátrább; ha pirulnia kellett az ételnek, jobban megrakta. A tűzhely tetején almát sütöttünk. Azóta sem ettem olyan finom almát, mint a sült savanyú alma, télen. Más típusú almák voltak azok: jó savanyú, hatalmas almák. Nagyon finom illata volt, a belseje megpuhult, és a héját az ember lefejtette. Nem gyújtottunk villanyt, a karikákon világított ki a tűz, és úgy beszélgettünk a nagymamával mindig. Ez nagyon-nagyon hangulatos volt.

A nagymamáéknál bent volt a lakásban a víz, de a mellékhelyiség az udvarban volt. Vécék voltak külön építve, angolvécé volt már a Szigeti úton is. Volt egy hatalmas szederfa, és ott volt a vécé mellette, egy különálló épületben. A víz meg rendes vezetékes volt mindenhol – ez azért város volt, és mi viszonylag a város közepén laktunk, nem a külvárosban. A Majláth utcában, ott bal kéz felől egymás mellett rendes angolvécék voltak. Közös vécék voltak azok, a házé. Akkor nem volt mindenkinek külön, két vagy három volt egymás mellett, és volt talán hét-nyolc lakó körülbelül az egész házban. Ott nem volt még fürdőszoba, azok még régi házak voltak. Lavórban meg teknőben mosakodtunk, akkor még ritkaságszámba ment a fürdőszoba. Úgy kellett külön melegíteni a vizet. Volt mosófazék horganylemezből, tíz-tizenöt literes. Még amikor a nagyobbik fiam született – sőt még a kisebbnél is –, még akkor is olyan mosófazékban főztem ki a pelenkákat meg a ruhákat.

Édesanyám szülei nem ortodoxok, de vallásosak voltak. Nagypapának megvolt a helye a nagytemplomban. Amikor az 1980-as évek elején az ide érkezett rabbival, Deutsch Lászlóval rendbe tettük a zsinagógát, és összeszedtük a háború előttről ottmaradt imasálakat és imakönyveket, akkor még emlékeztem, most már nem emlékszem, hol ült a nagypapa.

Lujzi néni meg a Poldi bácsi a nagymamának vagy a nagypapának voltak a rokonai, és mindig bejöttek az ünnepekre. Olyan igazi falusi, nagyon idős emberek voltak. Nagy bajusza volt a Poldi bácsinak, Lujzi néni meg egy alacsony kis asszonyka volt, olyan sipítós hangja volt, és fekete csipkekendője volt, azt tette mindig a fejére. Olyankor mindig túrós deklit [lásd: túrós delkli] süttött a nagymama meg kalácsot. Hosszú kalácsot. Ezekre annyira emlékszem, az egész lakásban olyan isteni finom vaníliaszag terjengett.

A nagymama egyébként nem teljesen kóser háztartást vezetett, de libazsírral főzött, ezt tartotta. Nem választotta külön a tejeset a hústól például a mosogatásnál, mert az az igazi, de ahogy főzött, tejfölt nem használt, mert az is hozzátartozik a kósersághoz, hogy zsíros ételekbe nem teszünk tejfölt, mert a zsír meg a tejes együtt az nem kóser [lásd: étkezési törvények]. Tehát mondjuk, a tökfőzeléket meg a zöldbabot se tejföllel csinálta.

A nagymamám maga tömte a libákat, és ő vágta is. Akkor piac volt, ott árultak libákat: sovány libát, tömnivalót. Azt megvette fiatalon, és megtömte. Nagymama nagyon értett hozzá, hogy hogyan kell. Két-három liba vagy kacsa volt. Voltak a házakban faskamrák, és volt egy elkerített rész, ott voltak ezek az állatok. A Majláth utca 25-ben is volt valamilyen alagsor, és ott is volt ilyen elkerített rész, valami rácsszerűség is volt az ablakon. De szárnyasból nem volt több háromnál sohasem. S akkor annak megvolt az ideje, hogy mennyi idő alatt hízik meg, s akkor azt levágta, és utána újrakezdte. Fogalmam sincs, hogy meddig, de megvolt, hogy hány hétig kellett tömni, és tudta, hogy hogyan, mit kell neki adni, hogy nagy mája legyen – ő értett hozzá. Nyáron tömte a libákat, és a zsír, az megvolt egész télen, egész évre. Volt ilyen kő vendő: az egy mázas kerámia, hatvan centi magas, tizenkét-tizenöt literes, hasas, és egy kis pereme volt. Nem is tudom, mivel kötötték azt le, talán földő volt rajta. Abban tartották a zsírt.

Na, én is megpróbáltam egyszer tömni, mert láttam nagymamát, hogy csinálta, és a háború után, mikor fiatalasszony voltam, vettünk egy libát. Én tömtem, tömtem, már minden ujjam sebes volt, mert megharapta – gúnár volt –, és amikor már nem tudom, mióta tömtem (két vagy három hete), soványabb volt, mint mikor elkezdtem. Úgyhogy én nem tudtam tömni, pedig hát láttam, hogy a nagymama hogyan csinálta. Leült, és betette az állatot a térde alá. Ki kellett feszíteni a csőrét, és beletömni a beáztatott kukoricát. És tudom, fokhagymát is tett bele, hogy jobban emésszen, sőt még rézpénzt is, fillért, bizony azt is, mert az az emésztéshez kellett. Volt, hogy egy kis zsírt is tett hozzá – annyira tudta, hogy csuda. Azt hittem, tudom én is, és nekiálltam tömni. Soha többet. Jaj, úgy harapott az a dög!

Én még háború után is vágtam libát. Lehetett kapni libát készen a piacon, nem soványt, pecsenyelibának mondták: fiatal liba, ami nem volt annyira megtömve, nem volt annyira zsíros. Azt le lehetett sütni, és nem volt annyira zsíros. Több munka volt vele, mint most, hogy az ember csak megveszi. Azt le kellett vágni, megpucolni, a libát meg a kacsát...

A nagymama idejében a kacsát meg a libát a tolla miatt is vettük, tollat is fosztottam – kellett a dunyhába. Külön fosztottuk a felső tollát, és az alsót is, amit pihének hívnak – olyan nagyon kis puha –, azt is külön szedtük. Abból sokkal több kellett egy párnába, mint a másikból, mert jobban összeeshetett; az olyan könnyű, olyan puha volt, hogy csuda.

A nagymama egyedül tartotta fenn a háztartást, nem volt külön segítsége. Külön-külön laktunk, külön háztartás volt, de ha nagyobb munka volt, akkor együtt csináltuk. Például volt a

paradicsombefőzés, az egy borzasztó munka volt. Ötven-hatvan kiló paradicsomot befőztünk. Akkor ahhoz sok üveg kellett. A paradicsomot úgy vettük a piacon nagy vesszőkosárban. Még azelőtt, a háború előtt a Kossuth téren volt a piac. Én nem is tudom, hogy hogyan tudtuk hazavinni, ha jól emlékszem, amikor sokat vett az ember, akkor haza is hozták a falusiak. És akkor az egy külön munka volt, előtte kimosni az üvegeket, leborogatni, hogy kimenjen a víz belőle, s akkor a paradicsomot megmosni, kivágni a közepét, megfőzni... Volt egy ilyen katlan: egy üst. A miénk sárgarézből volt, abban főztük a paradicsomot. De nem mondom, az tiszta paradicsom volt. Ha nálunk volt a befőzés, akkor a nagymama jött hozzánk segíteni, ha pedig nála, akkor mi mentünk.

Nem fűszereztük a paradicsomot, csak úgy natúr tettük el – az mindig elállt. Kézzel lett átpasszírozva, még mindig van egy ilyen passzírozóm. Először héjában meg kellett főzni, míg összepöndörödik a héja, akkor kicsit hagytuk hűlni, mert olyan melegen nem lehetett belenyúlni. Először a passzírozófával kezdtük passzírozni, aztán azt újra fel kellett főzni, miután átpasszíroztuk. Nem dugó volt akkor, hanem marhabéllal lett lefödve, azt lehetett kapni szárazat, ami aztán be lett áztatva, és amikor a paradicsom be lett öntve az üvegekbe, akkor az úgy rá lett téve és melegbe betéve, hogy megdunsztolódjon, és a tető is úgy rászáradt. Egynapos, nagy munka volt, de még én is nagyon sokáig tettem el paradicsomot, amíg családi házban laktunk. Aztán, amikor panelbe mentünk, ott már nem, de még ott is főztem be.

A nagymamáék mindent elraktak. Még cukorborsót is tett el, meg zöldbabot, mindenféle befőttet. Akkor még nem volt mélyhűtő, jégszekrény. Mi is mindent elraktunk télre. Ahogy kezdődött a gyümölcsök szezonja – a cseresznye, a meggy... ahogy sorba jöttek, úgy raktuk el mindig, és akkor egész télen volt. Akkoriban télen nem lehetett friss zöldséget kapni. Akkor nem volt zöldpaprika meg ilyesmi télen. Alma volt meg káposzta, savanyú káposzta, semmi más.

Zöldségfélét még raktunk el homokba is. Azt tettem el, még úgy öt-hat éve is. Ládába homokot kell tenni, és szépen sorban lerakni a zöldségeket, hogy ne érjenek egymáshoz. Teljesen száraz homokban az úgy eláll, hogy nem szárad ki. Sárgarépat és fehér gyökeret lehet így elrakni.

A szüleim találkozását édesanyám sokat emlegette. Ősz volt, szilvaérés. Ő szilvát evett, és amikor édesapám odament, megkínálta szilvával. Utána meg sört ivott. És így találkoztak. Édesapám a Kis Király utca sarkán lévő hentesüzletben dolgozott. A Kiskirály utca ott van, ahol az Uránia mozi. Ha azon fölfelé megyünk, akkor a bal sarkán volt egy mézárós, és édesapám ott dolgozott. Ott mint segéd dolgozott édesapám. Édesanyámék ott laktak a Szigeti úton, és talán édesanyámnak valamiért oda kellett mennie a mézáróshoz, ez tisztázatlan, de az biztos, hogy mikor találkoztak, édesanyám szilvával kínálta meg, és sört ivott. Ezen mindig nevettünk, hogy ez aztán jól összeillik, a szilva meg a sör.

1923-ban, december ötödikén esküdtek. Édesanyám tizennyolc éves volt. Az esküvőjükről van is egy fénykép: a régi módi olyan volt, hogy a fejdíszben volt két kis mirtusz dísz. Fátyla volt, befödte egészen.

Nem tudom, hogy édesanyámék esküvője itt volt-e a zsinagógában. De emlékszem gyerekkoromból egy másik esküvőre. Mi az hogy! Akkor már tíz-tizenegy éves voltam [*Tehát 1935 körül lehetett.* – A szerk]. Mohácson volt az esküvő, az édesanyám kisebbik öccse, István esküdött. A másik, Kálmán nem volt nő. Az, szegény, akkor akart megnősülni, amikor behívták munkaszolgálatra, de akkor már ez abbamaradt, nem nősült meg. Nagyon nagy esküvő volt. És

tudom még azt is, hogy milyen ruhám volt, még az anyagra is emlékszem, olyan hamvas színe volt, kicsit sárgás, mint a barackvirág – egész halvány barackrózsaszín. Selyem volt, és kis félcentis kockák voltak rajta. Ugyanaz a szín, csak egy kicsit kidudorodott, és valamilyen fodor volt rajta – hát hogyan emlékeznék! Arra emlékszem, hogy a vőlegénynek és a menyasszonynak, Pistának és Nusinak külön terítettek, mert azt hiszem, az esküvőig nem szabad együtt enniük, és az első közös étkezésük az esküvő után van. Úgy emlékszem, nekik külön terítettek egy szobában, és ott ettek először. Nevelt lány volt a nagynénim, de volt két testvére. Emlékszem a nevelőanyjára is és a két testvérére is. Egyikük, Ella szőke volt, Ilona meg barna. Pécsre jött férjhez az Ilona, és a Citrom utcában laktak ők is, hátul az udvarban. Voltam náluk. Rosszak voltak a szemei szegénynek, kicsit félre álltak. Nem volt az a kimondott szépség, de nagyon jó lélek volt. Úgy emlékszem, gyereke is született. Ellával nem tudom, mi történt, biztos elvitték. Ennyit tudok.

Édesanyám akkor kezdett el varrni, amikor elköltöztünk a nagymamáéktól a Citrom utca 8-ba. [*Belvárosi sétálóutca, ma is Citrom utcának hívják.* – A szerk.]. Akkor én olyan hat-hét éves voltam. A Citrom utcában volt egy különálló kis ház az udvarban, és mi ott laktunk. Már lebontották. Mikor elkezdtek bontani, akkor elmentem és megnéztem. Az egy viszonylag kicsi lakás volt. Úgy volt, hogy volt egy nagyobb szoba, és egy kisebb, és volt még egy konyha. A kisebb szobában varrt édesanyám, mert akkor már varrt gőzerővel, és én is ott aludtam. Öt évig laktunk ott. Olyan kis virágos udvar volt.

Emlékszem a házinénire is, volt két felnőtt lánya, Irma és Kamilla, Joó Kamilla. Irma egy tisztítóshoz ment férjhez, a nagypostával szemben. Most egy turkáló van a lakásuk helyén. De még voltam nála én a háború után is. Kifőzdéje volt a Joó néninek. Olyan jó kövér asszony volt, olyan kis kontya volt neki, úgy emlékszem rá, hogy csuda. Nem is tudom, hogy volt-e férje.

1936-ban költöztünk el, mert tudom, azon a nyáron volt az olimpia [*Berlini olimpia.* – A szerk.]. Akkor már kezdődtek ezek a háborús dolgok. A rádióban hallottuk a németországi híreket, és mindenki félt a háborútól, hogy mi lesz. Akkor még nem lehetett tudni semmit.

Utána mentünk a Munkácsy utcába [*Ma is Munkácsy utca, Pécs belvárosában található, közel a zsinagógához.* – A szerk.], ott laktunk három-négy évig. Az egy nagy U alakú épület volt. Egy falépcsőn lehetett felmenni az emeletre, ott is volt két lakás. A fölöttünk lévő lakáshoz volt egy fa terasz, ahova ki lehetett állni, és zöld futónövény volt rajta. Ez egy nagyon nagy udvar volt. Ebben a házban nem volt utcai lakás.

Az utcáról, ahogy szembeálltunk a kapuval, jobb kéz felől egy cipésműhely, bal kéz felől pedig fűszerbolt volt. Ahogy bemegyünk, jobb kéz felől volt egy kis folyosó, ott lakott a cipész a feleségével meg a lányával. A cipész lánya két évvel fiatalabb lehetett, mint én. Vele együtt játszottunk. Azt tudom, hogy zsidóhoz ment férjhez. Néha, nagyon ritkán még találkozunk. Ő se fiatal már. A fűszeresek is zsidók voltak, Blauhorn volt a nevük. Két lányuk volt, az egyiknek szintén varrodája volt. Nagyon jó nevű volt. Szegény lány púpos volt, kár volt érte. És volt egy testvére, egy nagyon szép teremtés, én nem is tudom, hogyan, de az itthon maradt. Férjhez ment egy volt katonatiszthez. Már rég meghalt. Szóval a szülőknek volt fűszerüzletük, az egyik lánynak meg varrodája a Munkácsy utca 5-ben. Nekünk nem volt konkurencia a lány varrodája, ott a házban is volt még egy varroda, és az se volt konkurencia. Mindenkinek megvolt a maga vevőköre. Édesanyámhoz túlnyomórészt zsidó asszonyok meg lányok jártak. Ez akkor úgy ment, hogy szájról szájra terjedt a híre. „Hogy nézel ki, ki varrta, én is megyek oda.” Édesanyámnak sok munkája volt

mindig.

Négy zsidó család is lakott a házunkban. A lenti családot a férjem ismerte, Garai volt a nevük. Volt két lányuk, az egyik, Ilus énekelt a templom kórusában. Nagyon szép hangja volt. Az emeleten az egyik lakásban voltak a Walterék, de előttük még lakott ott egy másik család, Kohnék, rokonaim voltak valahogy szegről-végről, sok gyerekük volt, nyolc vagy tíz. Még talán most is él valaki belőlük. Volt kettő, aki süketnéma volt, szegény, és az egyik visszajött a deportálásból. Süketnémán! De már nem hiszem, hogy él. Idősebbek voltak nálam. A fölöttünk lakók egy idős házaspár volt. Nina néni, László volt a vezetéknévük, és nyomdász volt a férje. Nem volt gyerekük, későn kerültek össze. Régi szerelem volt, csak a szülők akadékoskodtak... szegény Nina néni mindig mesélte. Nagyon szerette az öcsémet, sokszor fölvitte, hogy játsszon nála. Talán érdekes a néni testvérének a lánya, Klári, zongoratanárnő volt, és őt vette el a Martyn festőművész. Most már nemigen ismerik a Martyn festőművészt, de Pécsen elég ismert volt [*Martyn Ferenc (1899–1986) – festőművész, Rippl-Rónai József tanítványa, a párizsi Abstraction-Création csoport tagja (1926 és 1940 között Párizsban élt), tagjává választotta a Képzőművészek Új Társasága (KÚT) csoport, s 1929-ben az ő meghívásukra mutatkozott be a Tamás Galériában. 1945 után egyik megalapítója volt a Galéria a Négy Világtájhoz nevű kiállítóhelyiség köré csoportosuló Elvont Művészek Csoportjának. Számos irodalmi mű illusztrátora. Plasztikával és kerámiával is foglalkozott. – A szerk.*] Egyébként én a Klárral együtt voltam deportálva.

Az udvar közepén volt egy fehér rózsafa. Másfél méter magas volt, minden évben bekötöttük télre. Porcelánrózsa volt, gyönyörű szép. Elég nagy kert volt, háromszögletű, és kicsit gömbölyödött előrefelé. A mi bejáratunk tiszta üveg volt, hét sor volt egymás mellett, s nagyon magas is volt. Jó sok munka volt megpucolni azt a sok üveget. Ott volt a varroda tulajdonképpen az előszobában – nagy volt, el lehet képzelni, mi minden elfért benne. Annak az egész eleje üveg volt, úgyhogy nagyon világos helyiség volt. A másik oldalról nyíltak a szobák – két nagy szobánk volt –, a konyha meg a spejz. Két varrógépünk volt. Az egyik, az, amin én varrtam, még mindig megvan. Volt egy asztal, amin édesanyám szabott, az nagyon jó volt, mert előtte volt egy függöny egész fölig, ahol egy polc volt, ahova az anyagok be voltak téve, amit hoztak. Mert két hónapra előre is annyi munkája volt, hogy el kellett raktározni azokat az anyagokat. És volt egy próbababa, volt egy vasalódeszka – és jó meleg volt mindig. És a másik szobában, ami az én szobám volt, állt egy toalett-tükör, ott próbáltak mindig, az külön szobában volt.

Ott se volt fürdőszoba – ezekben a házakban nem volt fürdőszoba. Azokban a házakban, amiket 1938–39-ben kezdtek el építeni itt, a Bajcsy-Zsilinszky utcán, ott már volt fürdőszoba. Akkor azok nagyon modern lakásoknak számítottak. Más beosztásúak voltak. A gáz is ritkaság volt – ezek már újabb kori dolgok.

A Munkácsy utcai lakásban laktunk, amikor megszületett az öcsém. Ott született a lakásban, még később is ismertem a bábanőt, akinél szült édesanyám. Akkor én, tizenkét évesen még nagyon kislány voltam, úgyhogy az utolsó időben, mikor várta édesanyám a babát, akkor a nagymamáméknál aludtam. Azt soha nem felejttem el, hogy éjjel zörgött édesapám az ablakon, hogy „Mama, jöjjön” – mert akkor még magázták, és akkor nagymama felöltözött, és elment, és reggelre megvolt a baba. Júniusban született, június huszonhatodikán, és akkor decemberben beteg lettem, skarlátnak mondják, úgyhogy mentem a nagymamához, nem lehettem otthon, mert varroda is volt, meg az öcsém is ott volt, és akkor a nagymamánál voltam, és ott betegeskedtem

hat hétig. És tudom, hozták le kocsival, olyan piros volt a pofija, nem volt szabad közel menni, de azért láttam. Szép kisbaba volt, nagyon.

Sokat segítettem a babázásban, tulajdonképpen mikor a fiam megszületett, akkor amit ott tanultam, abból éltem, mert nem volt senki, aki adott volna tanácsot vagy segítséget. Úgyhogy azért az sokat számított. Az öcsém harminchétben született, hét éves volt, amikor elvitték. Tizenhárom év volt közöttünk. Az édesanyám az ő kezét fogta Auschwitzban, mikor utoljára láttam őket. Édesanyám akkor harminckilenc éves volt.

Mi szegények voltunk. Persze megvolt mindenünk, a kétszobás lakás rendesen be volt rendezve, rendes, normális életet éltünk volt – de nem voltunk jómódúak. Édesapám is, édesanyám is dolgozott azért, hogy rendesen meg tudjunk élni. Mindenünk megvolt, nem volt anyagi gond: rendesen öltözködtünk, rendesen kosztoltunk, jártunk moziba, színházba, de a nyaralás... nem is lehet nyaralásról beszélni, mert ez akkoriban nem volt jellemző, hogy az emberek nyaralni mennek. Ez egyáltalán nem volt. Szó se volt olyanról. Az, hogy valaki nyaralni ment, az borzasztó nagy szó volt. Volt a Balaton – ami nagyon is a kiváltságosoké volt – vagy Abbázia, az meg különösen. De oda nagyon kevesen tudtak Pécsről menni. Szóval rendesen megéltünk, de akiknek üzletük volt, szerintem még azok sem voltak hű, de milyen gazdagok. Talán azoknak egy kicsit más volt a lakásuk, több ékszerük volt, mondjuk – de úgyis le kellett adni, úgyhogy nem maradt meg semmi. Teljesen mindegy, mi volt háború előtt. Én soha nem szerettem az ékszert, most se hordok. Úgyhogy rendesen, normálisan megéltünk, dolgoztunk, és megtanultuk, mi az a munka.

Édesanyámnak nem állása volt, ő otthon dolgozott, önálló varrónő volt. Akkoriban nők nem nagyon mentek állásba. Ha az ember bement egy üzletbe, ott csak férfi kiszolgáló volt, én nem emlékszem, hogy egy nő is lett volna. Nagyon nagy ritkaság volt az, még a hivatalban is férfiak dolgoztak. Édesanyámnak tényleg nagyon sok kuncaftja volt. Sok divatlap volt nálunk, nagyon szép anyagok, estélyi ruhák – báloztak akkor még. Egyszer volt egy bál a Nádorban, arra Amerikából jött tizenegy nő *[A Nádor Szálló 1902-ben épült, Schlauch Imre pécsi építész tervei alapján. Sokáig Pécs legreprezentatívabb szállodája volt, szerves része Pécs történelmének. 1988-ban zárták be az épület leromlott állapota miatt, felújítása azóta is folyik. – A szerk.]*. Édesanyám ismerte a Nádorban az egyik szobaasszonyt. Ezek a nők csak egy hétig voltak itt, és akartak ruhákat csináltatni, úgyhogy mi éjjel-nappal varrtunk, mert az az asszony odahozta édesanyámhoz őket. Egyre emlékszem, aki csíkos piros ruhát varratott. Sokszínűt, de piros volt a fő szín benne, és egész enyhén csíkos flokon – ez egy se nem vászon, se nem selyem anyag –, és abból estélyi ruhát... Mondtuk, nem igaz, de őneki olyan kellett, ő vette meg az anyagot, és édesanyám ment fel a Nádorba próbálni neki – éjjel-nappal varrtunk, az valami örület volt. De azon túl is – ez csak egy mozzanat volt – nagyon sok estélyi ruhát varrt, flitterrel, gyönggyel...

Édesanyám is járt bálba annak idején, neki is voltak estélyi ruhái. Volt egy fekete, aminek az ujjai hosszú mandzsettában végződtek... Bő ujj volt, és ami most is divat, az ujj vékony anyagból volt, és zöld flitterrel volt az egész kivarrva valamilyen mintával. Egy sima ruha volt, csak az ujj volt vékony anyagból. Aztán volt fekete velúrbárony szoknyája, és egy kívül kötős blúza volt hozzá (az volt akkor a divat), egy testhezálló, hosszított blúz. Az olyan volt, mint egy frakk: hátul lelógott. De nem testhez simuló, hanem harangos volt, és apró fehér pettyek voltak benne: különböző nagyságú, de mind apró volt, mint a lencse meg egy picit nagyobb. Mintás, hosszú ujjú ruhája is volt. Dirndlije is volt, mint az osztrákoknak: pettyes felsőrész, ráncolt szoknya... Aztán volt, hogy a

szoknya anyagából volt a felsőrész ujja, volt olyan, hogy vállpántos volt, és fehér blúz volt alatta buggyos ujjal és egy szögletes köténnyel, az is meg volt ráncolva, és hátul egy nagy masnival megkötve. A kötény divat is volt, az utcára is hordták: volt szögletes kivágással, de volt a legkülönbözőbb fazonokkal: széles vállpánttal, hátul keresztbe vállpánttal, vagy úgy volt, hogy hátrajött az anyag, amiből a szoknya is van, volt, hogy fodorral feljött a nyakba, vagy simán és csak így megkötve, és volt a „farkasfog”, olyannal is volt díszítve. Volt, hogy a kötény más színű volt, teljesen elütő szín, mondjuk, egy kék mintáshoz egy zöld kötény s egy fehér blúz...

Akkor általában derékban elvágottak voltak a ruhák, és övvel hordták. Akkor is volt váltómés, nagy váltómések voltak, csak nem lehetett kapni, azt úgy készítettük. Volt ilyen szürke vatta, abból varrtuk össze. Kosztümök is voltak – nem sokban különböztek a mostani kosztümöktől –, rendes fazonnal, gombolással ugyanúgy, mint most. Az is divat volt, hogy fehér gallért és fehér mandzsettát tettünk a ruhákra. Egyenes ujj és rá egy mandzsetta, vagy volt, hogy kiállt és gombbal összefogva... szóval a legkülönbözőbb fazonok voltak. Buggyos ujjú ruhák voltak, hosszú ujjúak keskeny mandzsettával vagy széles mandzsettával. A saját anyagából behúzott gomb nagyon divatos volt, és különböző nagyságú gombok voltak. Voltak ilyen iparosok, gombbehúzó. Mikor az ember elment egy ilyen gombbehúzóhoz, akkor volt egy karton, amire rá volt varrva, hogy milyen gombfajták vannak, és milyen nagyok. Voltak laposak, és voltak domborúak – majdnem, mint egy gömbfej –, de a legkisebbtől az egész nagyig voltak. Voltak keretes gombok: a közepén volt anyag, és egy fémkeret volt körül, az fogta meg az anyagot – volt sárga, volt fehér, volt ezüstsínű. Volt, hogy szögletesen vagy háromszögletűn látszott ki az anyag, vagy volt, hogy egy négyszögletes gomb szögletein ilyen picikén látszott ki az anyag...

A gombbehúzás külön szakma volt. Ezt egy fémből készült prés csinálta, aminek volt egy kis széle fölfelé, mint egy kis teknő. Abba tűrték be az anyagot, azt oda rátették, a préssel lenyomták, megszorították, és készen volt a gomb. Éppen tegnap dobtam ki egy ilyen gombot – valami régi ruhán volt, és eldobtam. A fém, az nem látszott, ha olyat választott az ember. Nagyon sok férfiruhán is saját anyagából volt készítve a gomb.

A legtöbb helyen aszúroztak is. Ahhoz külön szerkentyű kell, az a hímző-varrógép volt, amit rendszeren lábbal hajtottak. De kézzel is aszúroztunk. Mi tanultunk az iskolában is aszúrozni.

A gyerekek pedig matrózzruhában jártak. Sötétkék szoknya és csíkos blúz volt a hétköznapi viselet, és ünnepekre volt sötétkék blúz vagy fehér blúz. A sötétkék blúznak fehér gallérja volt és fehér mandzsettája, a fehér blúzon pedig sötétkék gallér és sötétkék mandzsetta volt. És még fehér sújtás is volt rajta. Matrózgallér volt rajta hátul, azon körbe volt rávarrva bizonyos távolságra valami olyan kidudorodó, keskeny kis szalag, és elől volt egy masni. Nem is tudom, hogy akkor jártunk-e más ruhában. Sötétkék rakott szoknya volt, bizony, szó se volt nadrágról! Az volt az első nadrágom, amit Németországban kaptam, nem is volt nekem más. Nem szeretem különben a nadrágot, nem hordok, jó, van, aki szereti, máson csinos, de én nem szeretem.

Gyerekkoromban én is a varrásban voltam benne. Olyan korán tudtam gépen varrni, hogy a babámnak gépen varrtam ruhát. Még a Citrom utcában laktunk, olyan nyolc-kilenc éves voltam. Akkor még nem villany varrógép volt. Lábbal hajtós, tehát az nem volt olyan veszélyes. De varrtam. Emlékszem, volt egy porcelán fejű babám, az nagyon szép volt. Porcelánból volt a feje, és valódi haj volt a haja. Most már nem is lenne célszerű, mert kényes volt ám az. Az törik. Nyugodt gyerekek voltunk, emlékszem, rengeteg gyufásskatulya volt, és azzal játszott az öcsém, meg

cipősskatulyából csinált vonatot. Engem Uzsának hívott, Uzsa.

Rengeteget olvastam, kezdve attól, hogy amikor elemibe jártam, volt egy gyerekújság – nem tudom, mi volt a címe, azt tudom, hogy azt járattuk –, meg volt olyan, hogy [Magyar] Úri Asszonyok Lapja, az is járt édesanyámnak. Még meg is van az abrosz, amit ajándékba adtak: egy olyan sárga abrosz, mi hímeztük ki, édesanyám meg én.

Sokat, sokat olvastam. Akkor nem vettünk könyvet, hanem könyvtár volt, és a könyvtárba voltunk beiratkozva. Először a Jókai téren volt, aztán a Városház közben, és onnan mindig váltottunk ki könyvet; szóval nagyon sokat olvastam, az akkori kornak megfelelő könyveket, az akkori divatos írókat. Például most volt a tévében a Cronin „Réztábla a kapu alatt”, akkor volt a... a valamilyen csillagok is, azt is a Cronin írta [Cronin: *Ezt látják a csillagok*], akkor volt a Vaszary író... [Vaszary Gábor (1897–1985) – író újságíró. A két világháború közötti időszak keresett szerzője könnyed, elegáns humoros stílusa Magyarországon és külföldön is széles olvasótáborra talált. 1947-től Németországban, majd Svájcban élt. – A szerk.]. Móriczot is olvastam, Jókait is olvastam.

Különórára németre jártam. Tudtam én németül, tanultuk az iskolában is, de én még pluszban is jártam. Akkor azt kellett tanulni, az volt az idegen nyelv. Tánciskolába polgári [lásd: polgári iskola] közben jártam. Be lehetett iratkozni, és akkor oda jártunk. Olyan táncokat tanultunk, hogy tangó, foxtrott, keringő. Most újra visszajönnek ezek. Ezek rendes társastáncok, nem olyan, hogy szembeállunk, és csak úgy mozgunk. Ez olyan kikapcsolódás volt.

Az iskolatársaim közül voltak, akikkel szorosabban tartottam a kapcsolatot. Ugyanúgy, mint most, elmentünk egymáshoz. Akkor még nem volt ilyen, hogy a fiatal lányok egyedül mentek volna valahova. Akkor még a tizenévesek nagyon kislánynak számítottak. Az iskola is sokkal szigorúbb volt az öltözködésben is meg a magatartásban is: meg volt szabva, hogy mit lehet csinálni és mit nem. Moziba se volt szabad például elmenni, külön engedélyt kellett kérni az iskolában, és ha megadták, el lehetett menni, ha nem, akkor nem. Egy fiúval nem lehetett végigmenni az utcán egy tizenhárom-tizennégy éves lánynak, mert az tiltva volt, az iskola tiltotta. Egy valaki volt, aki végigment egy fiúval, igaz, el is vette az a fiú jóval később, de ez akkor még egy gyerekszerelem volt. Azt tudom, hogy botrány volt belőle, ki akarták csapni, ha jól emlékszem. Szóval sokkal jobban meg voltunk szorítva, nem volt ilyen nagy társadalmi élet. Volt tánciskola, strandra lehetett menni, de külön voltak a fiúk és külön a lányok, tehát csak akkor lehetett menni, amikor a lányok mehettek.

A Balokány volt a strand [1933-ban Dulánszky Jenő tervei szerint építették. A Balokány strand és park a pécsiek közkedvelt pihenőhelye volt. A Zsolnay-gyárral szemben található. 1993-ban zárták be. – A szerk.], és volt még a Hullám [Strand és uszoda a mai Szendrey Júlia utcában, Pécs belvárosi részén. Ma is üzemel. – A szerk.]. A Balokány szép volt, az akkori kornak megfelelő. A kapu eozinnal volt kirakva, gyönyörű nagy lapokkal, a díszítést lelopták [Az eozin jellegzetes, a Zsolnay-kerámiákon alkalmazott színjátékos színezőanyag. – A szerk.]. Nagyon szép nagy medencék voltak, kettő. Elöl volt egy, meg hátul, a tó felé, és füves rész volt a kettő között, tribün is volt. Szép parkja volt, nagyon rendben volt tartva, és volt egy tó, halastónak mondták, de ott nem voltak halak szerintem soha. Nem tudom, hogy megvan-e még a tó, vagy van-e benne víz, de a strand, az teljesen tönkrement. Be is van zárva.

A nagyobbik fiunk úszó volt, és sok úszóversenyt nyert ott a Balokányban. A Kovács, aki tanította a nagyobbik fiamat úszni, külföldre is járt, híres hátúszó volt, nagyon sok nemzetközi versenyt nyert. Azt soha nem felejttem el, amikor volt egy purimi ünnep és a nagyobbik fiam énekelt a „Hegedűs a háztetőn”-ből, hogy „Ha én gazdag volnék...”, zongorakísérettel, és a Kovács ott állt mellette, és olyan büszkén mondta, hogy én tanítottam úszni, az én tanítványom... és veregette a vállát, mintha ő tanította volna énekelni – pedig hát az úszás meg az éneklés egész más.

A nagymamáékkal minden héten egyszer találkoztunk. Hét közben is mentünk néha, de arra emlékszem, hogy vasárnaponként jártunk kirándulni. Csomagoltunk kis uzsonnát, és azzal indultunk útnak. Akkoriban voltak még ilyen kis kerthelyiségek a Mecsekben, ahol élő zene volt – nagyon kellemes volt. A Dömörkapunál volt egy, aminek Kakukk Csárda volt a neve, még most is megvan, csak már más a jellege. A Hűvösvölgybe is nagyon sokat mentünk, meg a Tettyére – az akkor is Tettye volt [*Ma is közkedvelt városi park Pécssett, a Mecsek oldalában. – A szerk.*]. És bizony gyalog mentünk, akkor nem is volt busz, csak villamos volt itt Pécsen. Szóval megvolt egy szakasz, ameddig elgyalogoltunk nagymamáékkal, s akkor ott meguzsonnáztunk, zenét hallgattunk, és visszajöttünk.

Akkor nem volt még ilyen nyaralókultusz, mint most. Édesanyám minden évben lement Harkányba az egyik varrólány, Margit rokonaihoz, azoknál lakott mindig. Vasúton ment, mert akkor nem volt autóbusz. Volt, hogy én is mentem vele egy-két napra, és volt, hogy én addig nagymamánál voltam, vagy a mami jött hozzánk dolgozni.

Jó kapcsolatom volt anyukámmal. Akkor más kapcsolat volt anya és gyerek között, mint most. Akkor nem voltak olyan problémák tizennyolc éves korban sem, mint most vannak sokkal előbb. Gyerek voltam. Mindig arra törekedtem, hogy szépen öltöztessen, és nagyon sokat jártunk színházba, moziba. Ketten mentünk, édesapámat nem érdekelte, ő olyan magának való volt inkább. Az öcsém meg még kicsi volt akkoriban – ő 1937-ben született –, úgyhogy ő szépen lefeküdt, és otthon maradtak apukámmal.

Egy héten kétszer-háromszor is mentünk moziba, ha nem egyikbe, akkor a másikba. A Perczel utcában volt az Apollo mozi, a Munkácsy utcától, ahol laktunk, egy lépésre volt. Azon kívül volt a Kert mozi [*Pécs, Felsőmalom utca 23. Park mozinak hívták a háború után. – A szerk.*], oda is jártunk sokat, és volt még az Uránia, az kicsit messze volt. Az Urániát közben hívták Petőfi mozinak is, de most nemrégén visszacsínálták Urániára. Volt olyan hét, hogy két-három új film is volt. Akkor fillérekbe került a mozi. Emlékszem, a Park moziban volt, hogy kilógott a sor az utcára, annyian álltak mozijegyért. Akkor nem volt televízió, akkor nem is sportoltak így az emberek, most annyiféle elfoglaltság létezik, hogy nem igaz. Egész más, csendesebb élet volt. Voltak amerikai filmek is, nagyszerű színészek voltak, a Greta Garbo meg a Spencer Tracy, csodálatosakat játszottak. Ő, akkor olyan filmek voltak, hogy volt, hogy végigsírtuk. Ő, de hány olyan volt, hogy hangosan sírt az egész mozi. Azért, mert más lelkiületük volt az embereknek. Akkor meg tudtak hatódni egy szomorkás történeten. Például volt a „Két fogoly”, még – azt hiszem – Bajor Gizi játszott benne [*Székely István 1937-ben készült filmje Jávor Pállal és Bajor Gizivel a főszerepben. Bajor Gizi (1893–1950) – a Nemzeti Színház tagja volt; Jávor Pál (1902–1959) – számos színházban játszott a háború előtt. 1935–1944 között a Nemzeti Színház tagja volt. 1944-ben a németek Sopronkőhidára hurcolták. 1946-tól az USA-ban játszott, ahonnan 1957-ben tért haza. – A szerk.*]. Zilahy Lajos írta, és arról szól, úgy nagyjából, hogy fogoly lesz a fiú, és a lány elmegy

Oroszországba, hogy megkeresse – ez még az első világháború –, és találkozik vele, de nem tudja, hogy ő az. Nem tudja, hogy ő az, akit keresett, az a férfi, nem ismeri meg. Erről szól az egész, de sokkal bővebben. Volt vígjáték, volt dráma, általában majdnem minden vígjátékban volt zene. Én már csak hangosfilmeket láttam. Az akkoriak, a Szeleczy Zita [*Szeleczy Zita (1915–1999) – színésznő, a Nemzeti Színház ösztöndíjas, majd rendes tagja volt (1936–1941), majd a Fővárosi Operettszínházban és a Madách Színházban játszott, 1944 őszén ismét a Nemzeti szerződött. 1945-ben elhagyta az országot, a Népbíróóság elítélte háborús magatartása miatt. Ausztriában, Olaszországban élt, 1948-ban Argentínába költözött, 1951-ben megalapította az Argentínai Magyar Nemzeti Színházat, s föllépett emigráns német színházak előadásain is. 1962-ben az USA-ba költözött. 1949–1974 között a világ magyar településeit látogatta önálló műsoraival. Számos magyar és olasz filmben szerepelt a II. világháború előtt (Magyar Színházművészeti Lexikon).* – A szerk.], Tasnády Fekete Mária, az volt szépségkirálynő [(1911–2001) – 1931-ben lett szépségkirálynő, ez után tűnt föl filmszínésznőként, Radványi Géza filmrendező felesége volt, 1948-ban férjével elhagyta Magyarországot. – A szerk.], nagyon szép nő volt, és volt a Lázár Mária [(1895–1983) – színésznő, 1921 és 1944 között rendszeresen szerepelt a Vígszínházban, a Magyar Színházban stb. – A szerk.].

A rádiót is sokat hallgattuk. Akkoriban még nem lehetett kapni üzletben [*Többféle rádiókészüléket is lehetett vásárolni az üzletekben, már az 1920-as évek közepétől. Lásd: rádiózás. – A szerk.]. A mi első rádiónkat, amit a németeknek leadtunk, édesanyám kisebbik öccse készített, ő állította össze; egész komoly rádió volt – ő nagyon értett hozzá. Ez a nagymamáéknál volt, mikor még együtt laktunk. Ez a rádió olyan másfél méter magas volt, és lábakon állt, nagyon szép lábai voltak. Csövek voltak benne, olyanok, mint egy villanyégő, csak krumpli alakúak és ezüstösek voltak. Még nem csavarós volt, hanem be kellett dugni, úgy, mint a konnektort. Meg volt szabva, hogy melyik csövet hova kell dugni.*

Akkor még csak egy adó volt, viszont nagyon jó műsorokat adtak. Közvetítettek színházból színdarabokat, és éttermekből élő zenét. S akkor úgy suttozták, hogy most ez jött be, most az jött be, most elment a másik oldalra... mi meg hallgattuk. Ez helyszíni közvetítés volt, nem úgy volt, hogy fölveszik, és később leadják. Mi meg ültünk a rádió mellett, és vagy kézimunkáztunk, vagy varrtunk. Ha édesanyámnak sok munkája volt, este is kellett varrni, akkor úgy csináltuk, hogy kézimunka legyen, és hallgattuk a rádiót: a Honthy Hannát [(1893–1978) – operettszínésznő, legendás, egyéni stílusú primadonna. – A szerk.] és operetteket. De sokszor komoly dolgokat is közvetítettek este. Volt egy bizonyos műsorszerkezet, délben például vagy cigány zene volt, vagy szalonzene: nem tánczene, hanem slágerek – nagyon kellemes volt, tényleg nagyon jó zene volt. Még most is éneklük, hogy „Odalenn délen, ott élni de szép...” – a Nagykovácsi énekelte, az is egy zsidó énekesnő volt, nem olyan régen halt meg [*Nagykovácsi Ilona (1910–1995) – előadóművésznő. Rákosi Szidi Színiiskolájában végzett. A Royal Orfeum, majd az Andrássy úti Színház, ill. a Terézkörúti Színpad tagja, ahol 1936-tól Ady-dalokat is énekelt Kurucz János megzenésítésében. A Zeneakadémián és a Vigadóban koncerteket adott. 1945 után tagja volt a Pódium Kabarénak, 1954-ben a Vidám Színpadnak, majd kávéházakban énekelt. Torontóban halt meg. – A szerk.]. A „Kék Duna keringő”-t [Johann Strauss] nagyon szerettem, azt most is játsszák. Az akkori slágereket hallgattuk sokat, meg a magyarnóta-énekeseket. Most is hallani magyarnóta-énekesekről, de azért nem olyan nevesek, mint akkor. Például volt a Cselényi [*Cselényi József (1899–1949) – színész, aranykoszorús magyarnóta-énekes. – A szerk.], Heim József, Fekete Pál [**

(1900–1959) – énekes (tenor), 1945–59-ben az Operaház magánénekeseként volt. – A szerk.], ő táncdalokat énekelt, Kelli Anna [Kelly Anna (1919–1965) – énekesnő, előadó-művésznő, 1940-től lépett fel táncdalokkal, operetttrészekkel. Mintegy 60 lemezfelvétele készült a Pátria Lemezgyárban. – A szerk.]. Ezeket kiadták lemezen is. Akkor még gramofon volt, főhúzó gramofon.

Akkoriban nem éltünk nagy társadalmi életet. Azt hiszem, úgy volt, hogy nem is kerestük mi másnak a társaságát. Dolgoztunk, és színházba, moziba, kirándulni jártunk – a családon belül. Kártyázni is jártunk, de csak családon belül. Azzal a nagybátyámmal, aki nő volt, velük jártunk össze, és rögzítettünk. Ők itt laktak nem messze, ezek olyan családi találkozások voltak.

A városban se volt más, csak a villamos és néha egy-egy autó meg sok lovas kocsi, fiáker. A Széchenyi téren volt az állomásuk a városházzal szemben, ott, ahol most a buszmegállók vannak. Ott állt körülbelül négy-öt fiáker, ha valaki akart, akkor beleült és mehetett. Taxi is volt, de az nagyon kevés, és én nem is tudom, hogyan lehetett akkor taxit rendelni, mert telefon is kevés volt. Csak úgy lehetett, hogy valaki kiment, és leintette. Talán ott álltak a Széchenyi téren. Erre nem emlékszem teljesen, de tudom, hogy milyen irányjelzőjük volt: egy nagy kör, piszkos fehér színű volt, és abban egy nyíl, avval jelezték, hogy merre mennek. Később meg olyan is volt, hogy kicsapódott egy tárcsa, és akkor az jelezte az irányt. Régi filmekben még néha lehet látni.

Akkor körülbelül hetvenezer lakosa volt Pécsnek, és most körülbelül kétszázezer van [2001-ben 162 000 lakosa volt Pécsnek. – A szerk.]. Négyszezer-ötszáz zsidó volt [Az adatokhoz lásd a Pécs szócikket. – A szerk.]. A város minden részében laktak. Akkor még kisebb volt Pécs, az Uránváros, Kertváros, ezek még nem voltak a része [A szocializmus időszakában épült lakótelepek. – A szerk.]. Akkor külvárosnak nevezték még a bányarészeket, ott nem laktak zsidók, mert ott bányászok voltak: Gyárváros, Meszes... Meszesen kimondottan bányatelepek voltak, bányásztelepek. Ott azért nem laktak zsidók.

Teljesen átváltozott Pécsnek az arculata. Rengeteg házat lebontottak, és megépültek az emeletes panelházak. Régen sok kisebb, földszintes ház volt nagyobb udvarral, és több lakó volt minden házban, és ezáltal, hogy több lakó volt egy házban, az emberek jobban tudtak érintkezni – nem csak tudtak, érintkeztek is egymással. Természetes volt, hogy beszélgettek egymással. Más volt a kapcsolatuk az embereknek, talán azért is, mert nem egymás fölött laktak, hanem egy szinten, inkább lenn. Mert az emelet, az zártabb, az már elválasztja egy kicsit az embereket.

Itt a városban nem mindenhol voltak kövezett utak. Ahol a nagymamák laktak, az se volt kövezve: járda volt, de sáros volt. Aszfalt se volt még talán, azt csak később csinálták meg. A Fő utca, a Széchenyi tér meg a Rákóczi tér, ezek voltak leaszfaltozva. Úgy lehet mondani, hogy voltak olyan utcák, amik ilyen apró zúzalékkővel voltak kikövezve. De azért túlnyomórészt aszfaltos volt.

Nem voltunk mi annyira vallásosak, de az ünnepeket mindig nagyon szigorúan megtartottuk. Például nagyon nagy dolog volt az őszi ünnep akkor [Az Újévre gondol, lásd Ros Hásáná. – A szerk.]. Mindig új ruha, új kalap mindenkinek, akkor nagyon elegánsan kell fölöltözni. És reggelihez mindig túrósbukta, kuglóf volt, és belengte az egész lakást a vaníliás illat, nagyon szerettem. Most is szoktam sütni különben, a férjem nagyon szereti az ilyen túrósbatyut. Édesapám kivett a zsebéből minden pénzt, azt tudom. Azt mondta, ilyenkor pénz nincs, se üzlet, se semmi. Ezt mindig, mindig megcsinálta. Hát szeretném látni most azt, hogy ki rakja ki a zsebéből a pénzt!

Az ünnep előtti nap csak délig ment a varroda. Utána takarítás, főzés, sütés, gyertyagyújtás, templomba menés. A szombatra nem emlékszem, de tudom, hogy édesanyám péntek esténként mindig gyújtott gyertyát [lásd: péntek esti gyertyagyújtás].

Akkor még a nagytemplom tele volt pénteken is. Még annyian voltak itt, hogy a nagytemplomon kívül a kistemplom is tömve volt. A kistemplom az, ahol most a kidus szokott lenni. Akkoriban a fiataloknak tartották ott az istentiszteletet. A nagytemplomban volt kórus és orgona. Az orgonista olyan barna bőrű férfi volt, Mangoldnak hívták, a Rákóczi úton lakott, azt is tudom, melyik házban [*Mangold Rezső – a Pécssett 1934-ben megalakult Goldmark Károly ének- és zenekar művészeti irányítója Böhm Emil mellett (Schweitzer József: A pécsi izraelita hitközség története). – A szerk.*].

Pécsen egyébként neológ közösség volt. Héberül imádkoztak, de magyarul tartották a beszédeket. Csak magyarul beszéltünk, akkor nem volt divat a nyelvtanulás. Héberül vagy jiddisül sem beszéltünk. Pécsen ez egyáltalán nem volt szokás. Szerintem senki sem beszélt héberül – még most sem talán –, csak a rabbi meg aki kint volt Izraelben. Az iskolában héberül tanultuk az imákat. Otthon nem tanultuk a vallást.

Volt egy rabbi, egy főrabbi, a Wallenstein [*Wallenstein Zoltán (1898–1944) – rabbi. Budapesten és Németországban tanult, 1921-ben avatták bölcsészdoktorrá és rabbivá. 1920-tól a komáromi hitközség rabbija, 1923-tól pécsi főrabbi. – A szerk.*]. Nagy szónok, nagyon nagy tudású ember volt: magas, erős. Öneki is volt fia, nem jött vissza. A felesége visszajött, de Pestre. Wallenstein rabbi itt halt meg Pécsen, ő nem lett deportálva. Úgy emlékszem, hogy levágták a lábát, úgyhogy ő biztos, hogy nem lett deportálva [*Valóban nem deportálták, 1944 első hónapjaiban súlyos betegség támadta meg, Budapesten kezelték, csak néhány hónappal élte túl a pécsi zsidók deportálását, 1944 szeptemberében halt meg Budapesten, itt is temették el. – A szerk.*].

A kántort Ernster Dezsőnek hívták. Csodálatos hangja volt, operaénekes is volt. Már meghalt, régen. Svájcban élt. Mindig hazajött, ameddig élt, minden évben. Harkányba ment, és eljött Pécsre is, mindig a Nádor Szállóban lakott. Világhírű énekes volt, a New York-i Metropolitanben is énekelt [*A (fő)kántor Ernster Géza volt. Fia, Ernster Dezső is énekelt alkalmanként a pécsi zsinagógában, de természetesen nem ő volt a főkántor. Ernster Dezső (Pécs, 1898 – Zürich, 1981) – operaénekes (basszus). A Deutsche Oper am Rheinnél (Düsseldorf, Duisburg), majd Grazban énekelt. A harmincas évek végén a Berlini Operaház művésze volt, majd néhány évig Budapesten élt. 1946–1959 között a New York-i Metropolitan Operának, 1959–1966 között a düsseldorfi és zürichi Operaháznak a tagja volt. Dalénekesként is kimagasló volt. – A szerk.*].

És volt egy – úgy mondtuk – kisorabbi. Krémernek hívták [*Krémer Móricot mint frissen végzett teológus bölcsészdoktor (,A bibliai álmok agádája. Adalék a bibliai exegézis fejlődéséhez”, Budapest, 1932) 1935-ben választották a főrabbi mellé rabbi-vallástanárnak. Később ő töltötte be a hitközség főtitkári tisztségét is. 1944-ben őt is deportálták. – A szerk.*]. Mi akkoriban a zsidó palotával szemben levő házban laktunk – most már nincs meg az a ház –, úgyhogy pont odaláttunk az ő erkélyükre. Én sokszor láttam őket, az egy annyira aranyos házaspár volt. Volt egy kislányuk is. Őket is elvitték.

A hitközségen kívül nem nagyon voltak zsidó intézmények a városban. Volt az iskola, és volt, ahol vágták a baromfit, a sakterség. Megvan még mindig az a hely, csak nem használják: ott van a templom alatt, ahogy szemben állunk a templommal, jobb kéz felől, ott volt a lejárát. Voltam ott,

amióta hazajöttünk, azóta is láttam. Valami raktárnak ki volt adva, de nem lehet használni semminek sem, mert bizonyos biztonsági előírások vannak most már mindenre. Még emlékszem rá, hogy a nagymama is vágatott ott. Ott volt előtte a baromfipiac, ahogyan szemben állunk a templommal, a jobb oldali utcában, a Tímár utcában. Két oldalon álltak, ott árulták a baromfit, s ott mindjárt be lehetett vinni és levágnatni. Bent volt egy épített medence és kampók, és mikor levágták a baromfit, oda akasztották. Istenem, úgy vergődtek ott azok a szegény állatok! – de ez a vallási előírás [„A sehitá – a kóser vágás – követelménye a Noé fiainak adott micvából, valamint a dögevés tilalmából ered (lásd: étkezési törvények): fogyasztás előtt tehát az állatot le kell vágni, de a levágás nem egyszerű leölés, hanem az állat fájdalommentes, kínzás, kegyetlenség nélküli levágása, egyben úgy, hogy vére akadály nélkül elfolyhassék. A sehitának, a rituális vágásnak ezt a két követelményt kell maradéktalanul kielégítenie.” – A szerk.]. Egy nyisszantással kellett elvágni, tehát annyira éles kés kellett, hogy az el is vágja a bőrét. És aki ezt csinálta – az a bizonyos sakter a Marmenstein volt –, annak értenie kellett hozzá.

És még volt a nőegylet ott, ahol most a Bóbita Bábszínház van. Az olyan volt akkor, mint egy nagy bálterem, és ott tartották mindig a purimi bálakat is. Meg a tánciskola is ott volt, oda jártunk táncolni. Ez a nőegylet sem tartozott a hitközséghez, ez egy városi dolog volt. De akkor oda mentünk. Én nem tudom, miért volt nőegylet a neve annak az épületnek [A nőegyletről mint épületről beszél, valójában működött nőegylet úgy is, mint intézmény a zsidó hitközségen belül. – A szerk.]. Minden bál ott volt, mert nem volt Pécsen annyi hely, hogy bált lehetett volna tartani, és az viszonylag nagy terem volt. Volt olyan, hogy a közalkalmazottaknak a bálja, kereskedelmi alkalmazottaknak a bálja, volt ott tűzoltóbál, egy télen nagyon sok bál volt.

Volt zsidó iskola, elemi. A mostani imateremben volt az iskola. Oda jártunk, ott tanították meg nekünk a hébert, ott tanultunk olvasni meg fordítani. Négy osztály volt, felső osztályok már nem voltak. Elsőben tanított a Feszler bácsi, neki volt egy felesége, a Márta néni, nagyon szép asszony volt, ő is tanított, azt hiszem, harmadikban. Volt egy lányuk, sajnos nem jött vissza, az egy évvel idősebb volt, mint én. Másodikban a Klári néni tanított, Sebő Klári néni, negyedikben meg a Danczinger. Írni-olvasni tanultunk, meg számolni. A hittant a Schwartz Sámuel tanította.

Volt héber ábécés könyvünk, és fordítani is tanultunk imákat. Teljesen folyékonyan tudott mindenki olvasni negyedikre. Utána is jártunk hittanra, és mindenki tudott rendesen olvasni héberül. Csak a nyomtatott betűket tanultuk meg, az írott betűket nem. Volt tornaóra is kinn, az udvaron. Ugyanez az udvar volt, így nézett ki akkor is, le volt betonozva teljesen. Volt a szlőjd, a kézimunkaóra [Szlőjd (svéd) – svédországi minta alapján bevezetett kézügyességi foglalkoztatás volt a második világháborúig az elemi iskolákban: különféle anyagokból (papír, fa, agyag, fém stb.) önálló munkával meghatározott tárgyat kellett készíteniük a tanulóknak. – A szerk.]. Az egyik feladatra nagyon emlékszem: volt egy speciális színes papír, amibe előre csíkok voltak vágva, abba kellett befűzni egy másik lap csíkjait, így kis színes papírterítőket csináltunk. Minden nap, amikor még első elemista voltam, az Urániától jártam gyalog oda-vissza. Kicsi volt a forgalom, egyedül járhattam iskolába. Azért nem csekélység onnan a Fürdő utcába bejönni, kábé húszperces út.

A hitközség rendezett Purimkor bálakat. Valahol van is egy fényképem, tudom, balerina voltam. Istenem. Halvány lila szoknya volt rajtam, ami egy nagyon behúzott, ezüst szalaggal volt beszegve, és a felső része is ezüst anyagból volt. A hajamban is pánt volt. Csodálatos volt.

Polgári iskolába oda jártunk, ami most a Janus [*Janus Pannonius Gimnázium*], fönt a Mária utcában. Ketten mentek tanulni az apácákhoz. Azok érettségiztek is, akik oda mentek. Az apácák által működtetett iskola a székesegyházzal szemben volt, lent, az alsó Sétatéren. Oda fekete harisnyában és magas szárú cipőben jártak, az valódi zárda volt. Oda vették föl ezt a két lányt. Az egyik visszajött, de már ő se él. Más nem érettségizett senki közülünk. Négy polgárit végeztünk. Tehát az első négyet a zsidó iskolában végeztük, a másik négyet a polgáriban; az megfelel a mostani nyolc osztálynak.

Onnan jártunk el hittanra úgy, hogy amikor volt a keresztény hittanóra, mi szépen lesétáltunk a Fürdő utcába, megtartották a zsidó hittanórát, aztán visszamentünk. Azt hiszem, kétszer volt egy héten. Később, amikor ott végeztünk, viszonylag szétszóródtunk. Azt hiszem, én vagyok már csak egyedül ebből a korosztályból, korombeli nincs senki.

A legkülönbözőbb zsidó szakmák voltak ebben az időben a városban. Volt sok orvos, ügyvéd, és volt sok kereskedő, üzlettulajdonos. Mindenféle iparos is volt: fodrász, szabó, pék, bádogos... Salamon Laci volt lakatos. Minden szakma megvolt, és üzlete nagyon soknak volt. Sok zsidó üzlet volt a Király utcán és a Rákóczi úton is. Porcelán, rőfösüzlet, rövidáru, kézimunkaüzlet, cipőbolt (nem is egy), írószer, kalapos...

Most képzeletben végigmegyek a Király utcán: illatszertár, a Wéber, itt lent volt a sarkon, ahol most egy könyvüzlet van. Utána a Bruckerék voltak, aztán a Glantz, a Sugár, ő volt a kalapos, aztán jött a Kőrösi és Nagy, a rőfös, és aztán a porcelánbolt, a Steiner. És utána megint volt a Bruckeréknak egy üzlete ott, a színház mellett. Nem tudom annak a nevét. Pedig egy nő a Bruckeréktől visszajött – nem tudom, hogy a lánya vagy a felesége volt-e. Utána volt a Franklék méteráruboltja, mellette volt a Weisz fűszeres, és még volt a festéküzlet, körülbelül így jöttek sorban. Egy-kettő volt, aki nem, a többi mind zsidó volt. Hogy fodrász volt-e zsidó, arra nem emlékszem, de borbély volt: Weisz Jóska. Ő pécsi volt, a felesége, Olga nem volt pécsi. Itt laktak, a Jókai téren.

Ezek inkább üzletek voltak, de például a Franklék ott laktak abban a házban, ahol az üzletük volt. A Király utca 24. utcai részén volt egy rőfösüzlet, elég nagy volt, és az emeleten laktak a tulajdonosok – kettőé volt, két testvére.

Kárpitos is volt zsidó, bútörüzletes is volt, a Friedman bútoros meg a másik, a férjem rokona, a Fuchs. Itt, a Rákóczi úton volt a Friedman – mekkora bútörüzlete volt! Meg a Frankfurterének is bútörüzletük volt – ők kisiparosok voltak, ők csinálták a bútort, azt hiszem.

Kályhás is volt, cserépkályhákat készített: a Friedrich testvérek. Ők sütötték a pászkát háború előtt, a Friedrichék. A Siklósi utcában volt a boltjuk. Akkor nem ilyen pászka volt még, hanem nagyobb és kerek. És vékonyabb, bizony, nem ilyen vastag, mint a mostani, fele ilyen vastag sem volt. Ők sütötték, és náluk lehetett kapni. Édesanyám rétest csinált belőle. Boros vízzel meglocsolta, és akkor az megpuhult, és rendesen tölteléket tett bele. Emlékszem, körülbelül ilyen nagy [*kb. 30 cm átmérőjű*], kerek volt a pászka. Voltam ott, és csak homályosan emlékszem, de valami vaslapon sütötték. Csak náluk lehetett pászkát kapni. Nem úgy volt, mint most, hogy innen hozzák meg onnan. Nem nehéz csinálni, csak gépek kellene hozzá. Most Pestről hozzák a pászkát. Csak ez vastag, nem azt mondom, hogy rossz, csak vastag.

Mikor kislány voltam, nem volt olyan, hogy mi szeretnék lenni, maga az élet adta, hogy kiből mi lett. Mikor tizenhárom-tizennégy éves voltam, már nem lehetett tovább tanulni [azaz: 1939 körül; lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Mindenki az én korosztályomból ipart tanult: fodrász, kozmetikus, varrónő... Adott volt, hogy az én édesanyám varrónő, tehát én is az leszek. Először vége lett a négy polgárinak, akkor elmentem két évig tanoncnak – ipari tanulónak mondják most. Máshol tanultam varrni, nem itthon, mert nem engedte édesanyám, azt mondta, hogyha majd valami nem tetszik, odaadom a másik lánynak, és azt nem lehet, mindent meg kell tanulni. Úgyhogy idegen helyen tanultam meg varrni, jártam két évig minden nap. És amikor fölszabadultam – úgy mondták, hogy fölszabadul az ember, miután levizsgázik –, akkor segéd lettem, és otthon maradtam.

Én délelőtt főztem, takarítottam, mert azt mondta édesanyám, hogy mindent meg kell tanulni, és milyen igaza volt. És amikor kész voltam a konyhában, megmosakodtam, átöltöztem, és varrtam. És ha a helyzet úgy adta, ha nagyon sok volt a munka, akkor még este is varrtunk, tíz óráig, éjfélig – édesanyám meg én. Akkor még nem voltam egészen tizenhat éves, mert novemberi vagyok, és júniusban végeztem. Érdekes, múlt héten láttam egy régi magyar filmet, nem tudom, mi volt a címe, a Muráti születésnapjára újították föl, és ott az egyik színésznő varrónőt játszott, és úgy vitte haza a ruhát, ahogy mi akkor [Muráti Lili (1914–2003) – színésznő. Rákosi Szidi színésziskolájában tanult. 1932-től a Művész Színházban, a Belvárosi Színházban, a Magyar Színházban, majd 1934-től 1941-ig a Víg- és a Pesti Színházban, majd az Andrassy Színházban szerepelt. 1945-ben férjével, Vaszary Jánossal külföldre ment. 1947-ben Spanyolországban telepedtek le. 1950–1963 között saját társulattal járta a spanyol színpadokat. Az említett film címe valószínűleg „A kölcsönadott élet”. – A szerk.] Vállfára volt téve a ruha, és be volt takarva egy anyaggal, és így vittük haza végig a városon. Vigyázni kellett, nehogy leérjen. A jó ég tudja, hány ruhát vittem én is így haza. És akkor borravalót adtak, húsz fillért. Nem mindenki, de annak megvolt az értéke. Egy szelet csokoládét nyolc fillérért lehetett kapni.

Azok a lányok, akik édesanyámnak segítettek, segéd- és tanulólányok voltak. Egyszerre két tanuló és két segédlány dolgozott az édesanyámnak. Édesanyám mester volt, letette a mestervizsgát, de nekem nem volt értelme, hogy letegyem, meg azt hiszem, kellett is valamennyi gyakorlati idő, nem tudom, hány év, öt vagy tíz. De aki segéd volt, mint én, annak nem kellett szabni tudni, csak varrni.

Nagyon jóban voltam a segéd- és tanulólányokkal. Ez egy baráti társaság volt. Család volt mindig, akik ott dolgoztak. Mindig változott a létszám, mert a tanulólányok két évig voltak, aztán fölszabadultak, segédek lettek, volt, aki elment, akkor másik jött megint, úgyhogy nem is tudom tényleg, hányan fordultak meg így nálunk. Egy-egy alkalommal elmentük együtt kirándulni vagy strandra, például Harkányba. Harkányt soha nem szerettem a szaga miatt, kénes szaga volt, de lementünk, mindegy, közel volt, vonattal lehetett menni. S ezzel a társasággal megmaradt a kapcsolat valamennyire. Mikor a deportálásról hazajöttem, akkor is találkoztam velük. A legtöbben keresztények voltak.

A politika nem volt otthon téma. Akkor nem politizáltak az emberek, ezt ki merem jelenteni. Senki nem politizált. Hogy az újságok mit írtak, azt nem tudom, de így, mint most, ahogy politizálnak az emberek, az biztos, hogy nem volt. Éppen azért éltek nyugodtabban, az biztos.

Akkor nem volt a vallás probléma, legalábbis a mi körünkben nem foglalkoztak az emberek annyira avval, hogy milyen vallású valaki. A szomszédokkal jóban voltuk. Kiültünk az udvarra délben vagy

este egy fél órára, s akkor ott beszélgetett mindenki mindenkivel. Ott jó közösség volt, nem ilyen elhatároló, mint most itt, ezekben az emeletes házakban. Jó volt. Az iskolában is csak összemelegedtünk evvel-avval, elmentünk egymáshoz játszani. Akik a zsidó iskolába jártak, persze jobban ismerték egymást, a zsidó lányok mindig jobban összetartottak. De nem különböztették annyira meg, hogy zsidó vagy nem zsidó, ilyen nem volt.

Nem emlékszem rá, hogy gyűlölet lett volna. Ha volt, akkor az talán az egyetemistáknál bukott ki inkább [1937 februárjában egyetemista bajtársi csoportok numerus clausust követelve először csak három napig tüntetőleg távol maradtak az előadásoktól, majd több napon át tüntetéseket szerveztek zsidóellenes jelszavakat kiabálva. Végül, február 24-én, az egyetem avatási szertartásán három orvosdoktorjelöltet és öt nézőt véresre vertek, több zsidó kereskedő boltjának a kirakatát, valamint a hitközség épületének és a zsinagógának az ablakait is bezúzták. A tüntetést végül lovas és gyalogos rendőrök oszlatták szét (Schweitzer József: A pécsi izraelita hitközség története, 105–106. oldal). – A szerk.]. De az is a németekkel kezdődött, meg a rendeletek miatt, hogy nem vették fel egyáltalán a zsidókat, és akik benn voltak, azokat meg kitették.

1936-ban, már akkor beszéltek róla – akkor a Citrom utcában laktunk, és ott már volt rádió –, hogy az olimpián valami kecmec már volt a zsidókkal [Gretel Bergmann, a korszak egyik kiemelkedő német atlétája például nem indulhatott az olimpián zsidó származása miatt. – A szerk.]. 1937–38-ban meg már kezdődött az egész. 1938–39-ben már kezdtük érezni, hogy probléma van [1938 márciusában fogadta el a parlament az első zsidótörvényt. Lásd: zsidótörvények Magyarországon. – A szerk.]. Például amikor voltak ezek a visszacsatolások [lásd: első bécsi döntés], akkor a Széchenyi téren mindig voltak ilyen nagy hepajok a visszacsatolások miatt. Akkor új nyári iskolai egyenruhát kellett készíteni nekünk, és azt mondta az osztályfőnökünk, hogy a zsidó lányoknak nem kell, mert azok úgyse vonulhatnak ki semmilyen ünnepségre, úgyhogy nekünk nem is volt. Az az egyenruha világoskék volt fehér farkasfoggal, elöl magyaros zsinóros résszel. Nekünk már nem volt. Tehát már akkor mellőzve lettünk.

A hitközség udvarából nyílt egy lejáró. Nem egészen alagsor volt az, de pár lépcsőt le kellett menni, és abban az időben ott volt, hogy összejöttek fiatalok. Nem olyan vidám, de szóval amolyan kis összejövedelek voltak. Egy kicsit táncoltunk, egy kicsit beszélgettünk, de nem tartott olyan sokáig, mert nem volt célszerű, de ott egypárszor azért összejöttek addig, ameddig itthon voltak a fiúk. Aztán behívták őket munkaszolgálatosnak.

Azt lehet mondani, hogy nem volt fiatalságom, mert már tizennégy éves koromban elkezdődött..., 1939-ben. Úgyhogy mi nem mentünk ki sehova. Mentünk színházba, moziba édesanyámmal, de nem volt már olyan zsidó élet, legalábbis tudomásom szerint. Néha jöttek a munkaszolgálatosok haza – egyedül ünnepkor engedték őket a családjukhoz [Úgy emlékszik, a nagyobb zsidó ünnepeken hozták haza a munkaszolgálatosokat. – A szerk.]. A templomhoz vitték őket, ott találkoztak az asszonyokkal a templom mellett, az udvarban. Akkor kezdtük el érezni, hogy valami nincs rendben. Nem engedték őket haza, csak odahozták őket. Tudom, odamentünk az Irmával, gyerekkori barátnőmmel, aki az édesanyámnál dolgozott, amikor már a Havas Lacit, a jegyesét is behívták. Irma, szegény, sírt, mert nem tudta, hogy mi van vele. Tizenhat-tizennyolc évesek lehettünk. Akkoriban ilyen fiatal lányok amúgy sem mászkáltak, de akkor mindenki még visszafogottabb lett.

1944. március tizenkilencedikén kellett elkezdni a sárga csillag viselést [1949. március 19. *Magyarország német megszállásának a napja; a Sztójay-kormány március 31-én rendelte el április 5-től kezdődően a sárga csillag viselésének kötelezettségét.* – A szerk.]. Utána lehetett hallani, hogy ezt vittek el, azt vittek el, mert nem volt rajta sárga csillag. Például volt egy ismerős a Király utcában, akit így vittek el. Volt ott egy könyvüzlet, és ő ott volt eladó. Bement az üzletbe, a kabátján volt csillag, bent levette a kabátját, valaki közben bejött, ő kijött, és a ruháján nem volt sárga csillag, úgyhogy rögtön elvitték onnan az üzletből. Nem is jött vissza. Az a Lusztig mészárosnak volt a lánya.

1944-ben mi ott laktunk a zsidó palotával szemben, a Munkácsy utcában, úgyhogy mikor a németek jöttek, mi rögtön láttuk. Kimentünk a kapun, és szemben ott állt egy német katona.

Gettóba kerültünk. A gettó a vasúti bérház [*mai Mártírok útja*] és környéke volt. Körül volt véve az egész kerítéssel. Van ott egy emléktábla, azzal szemben laktunk, amikor a gettót létesítették, akkor Báró Bánffy Dezső utca volt a neve, igen, oda kellett leköltözni. Nem lehetett mást vinni, mint mindenkinek egy fekhelyet, egy szekrényt, ahány ember, annyi széket, egy asztalt és nagyon kevés holmit. Ott az udvarban, a Munkácsy utcai házban több zsidó család lakott, és egy család lakásába lett minden beraktározva, az összes holmi, négy zsidó család holmija, úgyhogy jó tömött volt, mert mindegyik olyan két-három szobás lakás volt.

Május-júniusban voltunk a gettóban. Voltam két napig egy bolgárkertészetben – ott tényleg bolgár emberek voltak a kertészek –, és ott egyelni kellett, vagyis minden második palántát kiszedni. Csak két napig bírtam, mert úgy felégett a hátam, hogy tiszta seb voltam. Szörnyű volt. Nem mentem többet. Édesanyám és édesapám konyhát vezetett ott lent a bérház aljában. A mosókonyhában voltak berendezve konyhák, ott szervezett közétkeztetés volt, annak lehet mondani.

Aztán odamentem én is dolgozni. A mi lakásunk, ahol a nagymamáékkal laktunk, egy szoba-konyha volt: ők laktak a konyhában, mi a szobában. Volt egy mosókonyha, ott édesanyámnak a kisebbik öccse lakott a feleségével. Ő se volt munkaszolgálatos, mert beteg volt, és nem vitték el.

Reggel édesapám mindig felkelt előbb, hogy begyűjtson édesanyámnál is a konyhában, hogy mire ő megy reggel, legyen ott meleg víz, vagy ami kell. Egyik reggel jön vissza, hogy valami baj van, mert csendőrkkel van körülvéve a gettó. Akkor már nem is ment vissza a konyhába. Nekünk kellett először kimenni a lakásból, mert ott motoztak meg mindenkit. Alul a nőket, az alsó lakásban. Mindenkit meg is motoztak, mielőtt elvitték, hogy véletlenül se vigyen valamit magával, s fenyegettek, hogy akinél találnak aranyat... de az aranyat, azt réges-rég le kellett adni bankba [lásd: zsidótörvények Magyarországon], meg a rádiót is le kellett adni [lásd: „Zsidórádiók” és „zsidóbiciklik”], amikor a németek bejöttek. És mondták, hogy ha ezt találnak, akkor agyonlőnek egy embert, ha azt, akkor tíz embert, hát el lehet képzelni... És össze kellett szedni a holminkat: egy váltás fehérneműt, egy váltás ruhát és egy kabátot, mást semmit nem volt szabad, se élelmet, semmit.

Estefelé valamikor átvittek minket a Lakics laktanyába. Mindenhonnan odahozták az összes zsidót, aki Pécsen fellelhető volt, legyen az akármilyen beteg, kórházban fekvő, lehet, hogy aznap szült, de akkor is odavitték – még az idegklinikáról is odavittek mindenkit. Ott a lovakat kivezették, minket meg arra, ami ott volt, mindenre rá. Ez Péter és Pálkor volt, vagyis június huszonhatodikán, tehát olyan hét hetet voltunk a gettóban, utána a Lakicsban voltunk négy napig. Az az orvosi

egyetemmel szemben volt, a sarkon, azt az épületet azóta már régen átalakították. Most üres.

Emlékszem, ott volt az Ernster, aki akkor volt a főkantor, és a fia is, avval voltunk egy ilyen boxban. Enni nem adtak rendesen, egyszer például kaptunk egy darab véres hurkát [*Kétszeresen is tilos az étkezési törvényeket betartó zsidók számára: a vér fölhasználása és a sertés miatt. – A szerk.*]. El is dobta mindenki akkor, rögtön. A szomszéd épületben lévő katonáktól kéregettünk még ételt, azok adtak valamit. Egy hét múlva egyik nap széjjelválasztották a férfiakat és a nőket. Fogalmunk se volt, hogy minek, de egy napig külön voltunk, s akkor összeengedtek minket megint. Másnap körülbelül harmincöt-negyven fok lehetett. Akkor vittek az állomásra. Vittek? Hát mentünk. Akkor vagoníroztak be, s akkor vittek bennünket Auschwitzba. Azt az utat, amin mentünk az állomásra, azért hívják Mártírok útjának, nem is tudom, azelőtt milyen utca volt.

Nem tudtuk, hogy hova visznek, senki nem tudott semmit. Víz, minden nélkül... se élelem, se vécézés, semmi ilyen... Egy vödröt raktak be minden vagonba. Annyi hely volt, hogy egy ekkora csomagunk volt [*mutatja: mint egy football-labda*], az épp elfért. Hogy mi történt a vagonban, azt tulajdonképpen nem lehet tudni, mert tudjuk, mekkora egy vagon, és olyan nyolcvan ember volt bent. A kis motyónkon tudtunk ülni, vagy épphogy felállni, az ablak, az be volt szögesdrótozva, úgyhogy ott még kinézni se lehetett. Amíg vittek bennünket, és láttunk kis házakat útközben, akkor mindig azt beszéltük, hogy milyen jó lenne, ha az egész családot oda vinnék. De senki nem tudott semmit. Azt tudtuk, azt hiszem, amikor kivittek az országból bennünket, mert néztük a feliratokat, és láttuk. Volt, aki ott szület, volt, aki ott halt meg, nem lehetett tudni, hogy a vagonokban mi történt, annyira zsúfolva voltak az emberek. Levegő se volt. Voltak, akik mondták, hogy most meghalt valaki, és annak mennyi hely kell, mert azt le kell fektetni – még ilyen problémák voltak.

Éjjel volt, mikor Auschwitzba értünk. Kinyitották a vagonajtókat, és le kellett szállni a vagonból. Amikor leszálltunk, akkor a férfiakat és a nőket külön állították. Akkor már ötös sorban kellett állni, mert Németországban az ötös sor volt a rendszer. Elöttem volt édesanyám, a nagyanyám, az öcsém – fogták az öcsém kezét –, és nem tudom, még ki. Édesanyámat rögtön a másik oldalra küldték. Harminckilenc éves volt.

Ott volt egy dombos rész, oda vittek föl minket, de először fürdőbe. Nem volt víz az úton, és el lehet képzelni, hogy mindenki rettenetes szomjas volt. Ahova bevittek bennünket, ott voltak hordók vízzel. Nagyon rossz szaga volt, de ittuk. Kibáltak, hogy ne igyunk, mert az fertőtlenítő. Hát mi ittuk, mit csináljunk, de nem lett semmi bajunk. Utána lekopasztottak bennünket: föltartott kézzel, nullás géppel, hajat le – itt-ott, mindenhol, teljesen.

Később megértettük, hogy miért nem maradhatott meg a hajunk, mert mit csináltunk volna, akkor ott mindenki megtetvesedik, igaz? Mert annyi víz nem volt, hogy igyunk, nemhogy mosakodjunk, nem beszélve arról, hogy a nőknél vannak bizonyos havi ciklusok. Amikor odaértünk, még volt, akinek volt, utána megszűnt. Egy évig nem volt – nekem pont egy évig; akkor, amikor hazajöttem, akkor kezdett utána. Volt valami az ételben, és valami nagyon erősnek kellett lennie, hogy az megszüntette. Ez is, mondjuk, érthető, mert mit csináltak volna ott ennyi nővel? Ezt is jól kidolgozták...

A fürdő: meleg víz tus, utána ki vizesen, adtak egy inget fehér vászonból, vállpántja volt – olyan volt, mint most a trikók, csak egy hosszú vászoning, szegény nagyanyám hordott olyat. És még egy szoknya és egy blúz, amit kaptam. És úgy ki kellett menni az éjszakába. Semmi más fehérnemű,

csak egy ing és egy ruha... se megtörölközni, semmi. Az forró víz volt, amit ott engedtek. Auschwitzban hidegek az éjjelek: ködös, hideg.

Kihajtottak bennünket, és fölvittek valahova, ahol azok voltak, akik már régebben ott voltak – mi majdnem az utolsó csoport voltunk, utánunk már csak egy jött. Bolondítottak bennünket: adatokat vettek fel, mi a foglalkozásunk stb.... Mondták, hogy fogunk találkozni a szülőkkal, és majd együtt fogunk dolgozni – hát ebből semmi az égvilágon nem volt igaz. Számot is kaptunk, attól a pillanattól kezdve nem létezett név. Mondták, akik már régebben ott voltak, és ott ólálkodtak egypáran, hogy mindent együnk meg, amit adnak, de mindent, akármilyen legyen az, mert másképp nem tudjuk túlélni.

Aztán rájöttünk, hogy ez mit jelentett. Betereltek bennünket egy barakkba, aminek a közepén volt egy folyosó, és jobbra-balra nyíltak szobák. Nem olyan barakkok voltak, mint a „Sorstalanság”-ban, mert azok ezekhez képest még fényűzőek voltak, mert ahol mi voltunk, ott nem is volt víz. Egyáltalán nem volt víz az egész területen – mosakodni se, meg inni se. Néha lajtkocsi hozta a vizet, de ahhoz nem lehetett hozzájutni, ott mindig nagy tülekedés volt. Annak a blúznak, amit kaptam, volt egy olyan része, ami hozzá volt varrva, úgy hívják seszli, én azt téptem le, s amikor esett az eső, akkor azt úgy beletunkoltam a vízbe és a számba csöpögettem, ez volt az ivás [*A seszli (német: Schösschen), a derékban vágott kabátokon, blúzokon a derékvonal alatt lévő, lefelé bővülő, csípőt takaró rész, amit külön szabnak. – A szerk.*]. Úgyhogy arra nagyon vigyáztam, arra a rongyra. Az szerencse volt, hogy volt egy keskeny kis patak a barakk mögött, és elég sokat esett az eső, úgyhogy egy kis víz azért mindig volt benne. Ez volt.

Este úgy aludtunk, hogy leültünk, lábakat széjjel, s közé ült valaki, és akkor így lefeküdtünk egymásba, annyi hely volt csak a szobában. Lent a padlón, mert padlós volt azért a szoba. Takaró nem volt. Volt, hogy kiabáltak, hogy vedd ki a lábadat a számból. Éjjel kimenni a barakkból nem lehetett, ha valakinek valami dolga volt, a barakk végében voltak ledobálva edények egy kupacba, abba belecsinált, másnap kimosták, és abba adták az ételt. Mikor esett az eső, akkor bokáig álltunk a vízben bent, a barakkban is, mert nem volt a tetőn semmi, csak deszka.

Minden reggel és este ötös sorba kellett állni. Megszámoltak bennünket, ez volt az a bizonyos *cellappel* [*Zahlappel (német): létszámmellenőrzés – A szerk.*]. Ötös sorba kellett állni tízezer nőnek, aki ott a B-lágerban volt, és akkor leolvastak minket, hogy hányan vagyunk. Ott álltunk, álltunk három-négy óra hosszat, ha esett, ha fújt. Ha felsütött a nap, akkor rettenetes hőség volt, de mi csak álltunk, s akkor reggel hoztak ilyen cirokból főtt valamit. Abból ittunk, az volt a reggeli, de nem nagyon mertünk inni, mert nem lehetett a sorból kilépni, ha valakinek valami elintéznivalója volt. Tehát nem sokat ittunk, két-három kortyot. Amikor vége volt a *cellappel*nek, nem lehetett bemenni a blokkba, vissza a szobába. Akármilyen idő volt, kint kellett maradni.

Délben kannákban hozták az ételt (hasonlóak voltak a tejeskannákhoz), vagyis nekünk kellett érte elmenni, én is voltam egyszer így. Borzalmas volt: néha olyan dohos volt, hogy kinyitotta és visszacsapta a tetejét a nő, aki osztotta. Megint ötös sorba kellett állni, és egy edénybe öt embernek, amit bemértek, meg kellett fogni és egymás után inni belőle. Soknak a szárazságtól és az erős naptól kisebesedett a szája, és nagyon csúnya sebes lett, ők is ittak, és utána akkor nekem is kellett. Nagyon keveset tudtunk inni. Jó volt a sor végén lenni, mert aki először ivott, annak a hígabb ment, nem volt nagyon sűrű különben se. Ez volt az ebéd. Vacsorára egy ilyen vékony szelet szögletes, kenyérnek nevezett fűrészporos valamit adtak, aminek a külseje is borzalmas volt,

és csípett, egy evőkanál lekvárt – az még jó volt, mert el tudtuk nyalogatni, de hát nagyon híg volt – vagy egy szelet kvarglit, ami egy sajt: rettenetes szaga volt, rettenetesen sós és akkora volt, mint egy nagyobb gomb. Ez volt a vacsora, de inni nem volt mit.

Voltak vizsgálatok is, hogy nincs-e valakin valami kiütés, mert a járványoktól nagyon féltek. Egyszerre mindenki levetkőzött, s akkor győztük egymást nézni: nincs rajtad valami, nincs rajtad valami? Mert akin volt, azt elvitték, elkülönítőbe ment. Soha többet nem láttuk. Az utolsó előtti barakk volt a mienk, mellettünk volt a *revír*, a kórház. Azon az oldalon, ahol én voltam, rá lehetett látni. Volt, hogy síoltak, hogy *bloksper* [*Blocksperr* (barakkzárlat)], akkor mindenki be a blokkba, jött a teherautó. Megállt a kórháznál – ugyanolyan barakk volt amúgy, mint a mienk, csak kórháznak volt berendezve: három emeletes ágy volt bent –, lenyitották a teherautó hátsó részét, és akit, gondolom, úgy láttak, hogy nem bírja, meztelenül fölrakták, utána a hullákat, és akkor az elment. És akkor azt nem lehetett látni többé. Egy ismerősömnek az édesanyját is így vitték el. Szegényt, láttuk, amikor oda fölrakták.

Június, július, augusztus, majdnem két hónapig lehettem Auschwitzban. Aztán jöttek a válogatások, hogy kit vigyenek el munkába. Mindig megvolt, hogy melyik barakkból kellett menni. Egy hangárszerű épületben volt a válogatás, amit megint a Mengele vezetett. Mondjam azt, hogy olyan szerencsém volt, hogy bekerültem egy ilyen transzportba? Volt olyan, hogy egy mama a fiatalabb lányával ment, az idősebb ott maradt. Ezeket ismertem is, hazajött mindegyik, csak külön voltak. Nem tudtak egymásról semmit.

Ravensbrückbe vittek el minket, ez körülbelül augusztus elején lehetett. Amikor odaértünk, az egy kész cirkusz volt. Éjjel kellett kiszállni a vagonból, és az úton leültünk. Másnap reggel, mikor kezdett világosodni, borzasztó nevetés mindenhol... mi és a nevetés, ugye? Hát az történt, hogy salakon voltunk, és mindenki tiszta fekete volt. El lehet képzelni, milyen a salakra lefeküdni, hogy néztünk ki! Szóval nem igaz. Aztán fürdőbe vittek, és ott kaptunk már egy tiszta ruhát. Az már egy csodálatos valami volt. Letusoltunk, és ágyak voltak, igaz, hogy ketten fekvünk egy ágyban, de ágy volt. És akkor mindenki kapott egy bögrét, és abban valami lisztes valami volt. Az mennyei dolog volt, mert egyedül ittam azt az izét egy csészéből. Viszont ott sokan haltak meg, mert annyira legyengült a szervezetük Auschwitzban, hogy még ezt a kosztot se bírták. Állandó hasmenés volt, abban sokan meghaltak. Ott három hétig voltunk, augusztus végén és szeptember elején. Szeptember elején kerültünk ki Tübingiába, Coburg bei Neustadtba [*Nyilván Neustadt bei Coburgról van szó, ami Észak-Bajorországban van, nem Tübingiában, de lényegében Tübingia határán. A buchenwaldi koncentrációs tábor egyik altábor volt itt, ahol a Kabel- und Leitungswerke AG-nál dolgoztatták a foglyokat. – A szerk.*].

Egyébként mi aztán jó sokára voltunk Tübingiában üdülni, mert pont ott, ahol dolgoztam, ott volt ilyen csereüdülés. Akkor még volt Kelet- és Nyugat-Németország [lásd: NDK – NSZK]. Megkérdeztem, hogy mit tudnak arról, hogy hol van Coburg bei Neustadt. Kérdezték, hogy miért, s mondtam, mert kíváncsi lennék rá, mert hallottam róla. S azt mondták, hogyha nem lenne ilyen ködös idő, akkor oda lehetne látni. Ezek szerint mi akkor lent voltunk a határon, és a későbbi kelet-németországi részen voltunk. Hogy mekkora hely, arról fogalmam sincs, mert a városban vagy faluban nem voltunk. Mi csak a gyárban voltunk, úgyhogy nem tudok a helységről semmit. Siemens-gyár volt ott, ennyit tudok, és egy láger.

Ott dolgoztunk, kábelt javítottunk, tizenkét órában, de még akkor se tudtuk, hogy mi lesz velünk, semmit nem tudtunk. Mindenkinek csak a túlélés volt, hogy nekünk igenis haza kell menni, és mindig azt beszéltük, hogyha hazamegyünk, mit fogunk főzni. Hogy akkor olyan vastagon kenem a vaját a kenyérre, hogy húha!

Négyszázan voltunk magyarok, akik itt dolgoztunk, de nem tudom, hogy hányan voltunk pécsiek. Felvidékiekkel meg szegediekkel, nem is tudom, kikkel... pestiekkel voltunk együtt. Ott volt egy mama, akinek volt egy tizennégy éves meg egy tizenhat éves lánya, azokat az utcán fogták el, és úgy hozták el őket Pestről.

A fele szoba ment nappal dolgozni, a fele éjjel. Akik éjjel dolgoztak, azok nappal aludtak. És ez volt a borzasztó, mikor beteg is voltam, mert mindig sötétben voltam.

Mikor odakerültünk, egy hajszálvékony drótot össze kellett illeszteni, fogalmunk se volt, hogy miért, s aki össze tudta illeszteni, azt külön tették; harminc-harmincketten, ha voltunk. Egy külön szobába tettek minket. Egy másik gyárrészlegbe vittek el, ahol ilyen vékony drótot – karikákban volt kötegenként – vas orsóra kellett fölsodorni. Ha elszakadt, össze kellett forrasztani. És megtanították, hogyan kell azt széjjelszedni, összehegeszteni, vulkanizálni, szóval ezeket csináltuk. Ott nem voltunk sokáig, talán egy hétig. Voltak oroszok is meg olaszok, és ők nem engedték, hogy ott dolgozzunk. De egy nagyon rendes német mester volt, ott járkált közöttünk. Az, amikor evett – hát őnekik se volt sok –, mindig egy kicsit levágott nekem a kenyéréből, és mondta, hogy ezt egyem meg. El lehet képzelni, hogy néztünk ki. A hajunk, mint a túske, soványak voltunk.

Nagyon beteg lettem ott a lágerben, tüdőgyulladásom is volt, mellhártyagyulladásom is volt, s akkor énnekem hat hét kiesett ebből. Decembertől január közepéig voltam beteg. Gyógyszer nem volt, talán ha három aszpirin, úgyhogy negyvenfokos lázzal voltam két hétig. Volt egy lengyel doktornő, aki nagyon rendes volt, mert azt mondta, hogy csak egy hete vagyok beteg, de akkor én már hatodik hete beteg voltam. De azután mégis vissza kellett menni mindjárt dolgozni.

Közben január végén hírt kaptam édesapámról, hogy 1945. januárban Magdeburgban volt [lásd: magdeburgi táborok]. Onnan tudtam meg hogy az egyik SS-kommandós, aki élelmet hozott, amiből főztek, az egyik papírzsákról letépett egy fecnit, ahol nevek voltak felsorolva, s azon az édesapám neve is ott volt. Úgyhogy ő ott volt Magdeburgban. Később az is kiderült, hogy halt meg. Szegény, beteg volt. Katona volt az első világháborúban, és ott szájlövést kapott, úgyhogy nem volt foga. Az egyik fele teljesen össze volt roncsolódva a szájának, úgyhogy csak nehezen tudott enni. Őt ezért nem is vitték el munkaszolgálatba. Behívták, de nem tartották bent, mert nem tudott enni. Pontosabban tudott enni, csak keményet nem, otthon meg lett válogatva, hogy mit eszik, de munkaszolgálatnál... hát az más volt. Ő negyvenhét éves volt akkor, amikor elvitték. Általában előbb behívták az ilyen korúakat. Egyvalaki jött vissza azok közül, akik ott voltak vele, az Ilonka férje, a Weisz Lajos, és ő mondta, hogy éhen halt szegény, de ezt csak később tudtam meg.

A kábelgyárban nem volt csoda: fabarakkban voltunk, és ruha, az bizony nem nagyon volt, amit az ember magára szedjen. Fa bakancsban voltunk, a gyárban volt a kábeleken valamilyen széles szalag, azzal tekertük be a lábunkat, úgy emlékszem. Hét hónapig voltunk ott a gyárban. Hatalmas nagy terem volt. Óriási. A kosztról ne is beszéljünk: marharépa leves volt, legtöbbször héjában főtt krumpli, de még annak is örültünk. Nem is tudom, hogy reggeli, vacsora mi volt.

Április hetedikén abbahagyatták a munkát, és utána csak rakodtunk a gyárban és az udvarban. Akkor jöttek, mint később megtudtuk, az amerikaiak. Ahogy pakoláztunk ott a gyártelepen, akkor láttuk, hogy tulajdonképpen nemcsak mi voltunk ott, hanem még sokan. Az egy nagy telep volt. Nem érintkeztünk ott senkivel, úgyhogy azt addig nem tudtuk. Akkor adtak egypár kifőtt krumplit, három-négy szemet meg egy darab kenyeret és egy evőkanál kristálycukrot. Ez volt az útravaló. S akkor három hétig meneteltünk német felügyelettel. Na, akkor már a fatalpú cipőm volt. Egyben volt ez a fatalp, és egy ilyen kemény... szóval bakancs volt. Faluról falura vittek, és végül egy helyen otthagytak bennünket fent, a szudéta határon.

Összeálltunk öten, hogy na, most valamerre megyünk, és akkor láttuk, hogy a húszas út Pilsen felé visz, és elindultunk Pilsenbe. El lehet képzelni, abban a merev fatalpban... Neustadt bei Coburg lent van egészen délen, és onnan végig gyalogoltunk Pilsenig Csehországba [*Neustadt bei Coburg és Pilsen között légvonalban is legalább 175-200 km a távolság. – A szerk.*]. Szóval szép kis buli volt. Öten mentünk. Kéregettünk, mert enni nem volt mit. Mondtuk, hogy magyar menekültek vagyunk, azt, hogy zsidók, azt még nem mondtuk meg, mert akkor az a rész még nem volt felszabadítva. És mindenhol adtak enni: reggel egy darabka kenyeret, tejet, este levest vagy krumplit vagy ilyesmit.

Egyik helyen, közel Pilsenhez mondták, hogy menjünk el a polgármesterhez – mert ott már akkor falun is polgármester volt –, mert ott vannak már magyar menekültek. Odamentünk, és az iskolában svábok voltak, kitelepített németek. Nem mondtuk meg, hogy kik vagyunk. Ott voltunk egy hétig. Lengyel katonák is voltak ott, várták az amerikai csapatokat, azoknak dolgoztam: varrtam nekik, főztem nekik, ilyesmi. Németül tudtunk velük beszélni, és öt napig elláttak bennünket bőségesen. Babgulyás volt meg húskonzerv meg mindenféle jó. Azt el lehet képzelni – egy hónapnyi gyaloglás után ilyen ellátás!

Az amerikaiak május hetedikén jöttek. Ez egy dombos rész volt, és láttuk, hogy jönnek dzsipek és négerek. Volt az amerikai katonák között egy ungvári férfi, aki tudott magyarul, úgyhogy mikor odajöttek a polgármesterhez, neki megmondtuk, hogy kik vagyunk, mert el akartak vinni minket is, mert onnan a németeket elvitték. Mondták, hogy itt van tizenkét kilométerre egy láger, ahol foglyok vannak, és azt felszabadították, mert a németek körbeöntözték benzinnel, és fel akarták gyújtani, és hogy átvisznek bennünket ebbe a lágerba, mert ott van ellátás. Tehát odamentünk saját akaratunkból. Ott erdélyi magyar nők voltak, és francia férfiak és olaszok és oroszok, tehát az egy nagy hely volt.

Utána ott voltunk még egy hónapig. Innen Pilsen nem volt nagyon messze, tíz-tizenkét kilométerre. Ott már az ellátás nagyon jó volt, a francia meg az olasz fiúk főztek. Ott jó volt viszonylag, csak azt nem tudtuk, hogy mi lesz velünk, mert csak voltunk, voltunk...

Sok erdélyi zsidó nő volt ott, főképp Brassóból [*Amennyiben jól emlékszik, és valóban brassóiak voltak a táborban, őket nem Brassóból deportálták, hiszen Brassó Dél-Erdélyben lévén, nem került vissza a második bécsi döntéssel Magyarországhoz, Romániából pedig a németek nem deportálták a zsidókat. De mint oly sokan, nyilván ők is visszamentek Észak-Erdélybe, ahonnan aztán deportálták őket. – A szerk.*], Kolozsvárról, Nagyváradról, és ők csináltak egy önkormányzatot: összeállt három vagy négy nő, és ők szervezték a tábor életét, mert az amerikai katonák osztogattak ételt, reggelit, ebédet, vacsorát, de valahogy azt össze kellett tartani. Egyszer, mikor séta után mentem vissza a táborba – ott már lehetett, szabadon voltunk, bár amerikai őrség mindig volt –, mondták ezek a nők, hogy keresnek, mert Pilsenbe el akarnak vinni dolgozni, mert úgy

ismertek meg egy hónap alatt, hogy én elég felelősségteljes vagyok – pedig még csak tizennyolc éves voltam [*W. J.-né 1925-ben született. – A szerk.*].

Pilsenben egy szállodát nyitottak amerikai színészeknek, akik mentek különböző állomásokra előadást tartani a katonaságnak. Hétemeletes nagy épület volt. Oda kellett személyzet a konyhába meg takarítani. Oda mentem el, és ott megint voltam egy hónapig. Ez kimondottan egy szállodaépület volt. Lent volt a földszinten a konyha, ragyogó tiszta volt. Ketten voltunk egy szobában, és azok után, amit előtte átéltünk, elegáns volt nekünk nagyon, mert hófehérben feküdtünk, és puha takaró is volt.

Ez 1945 nyarán volt. Amikor odamentünk, üresen állt az épület, csak a színészek voltak ott, mert akik előtte ott laktak, elmenekültek. Nem lehet tudni, hogy kik voltak, de az biztos, hogy az összes holmijukat otthagyták. Ruhákat, bőröndöket, mindenfélét. Onnan lett nekünk ruhánk. Kiborították egy szoba közepére az összes bőröndöt, és ilyen csomókat csináltak. Mindenből egy-egy jutott mindenkinek – ahogy épp jött –, aztán magunk között elcseréltük, akinek amekkora kellett. El lehet képzelni egy hétemeletes szállodában, ha nem is volt tele, de azért volt holmi. Azt tudom, hogy elég magas volt a cipőm sarka. Én soha nem tudtam magas sarkú cipőben járni, de akkor igen. Az cipő volt! Előtte egy olyan bakancsom volt, aminek egy teljesen merev fadarab volt a talpa.

A főnökünk egy nagyon helyes valaki volt. Kopasz volt. Volt egy hölgy, aki angolul és németül beszélt, ő volt a tolmács. Különben nem tudtuk volna, hogy hogyan kell az ételeket elkészíteni, mert egész más jellegű ételek voltak, olyanok, amiket itt, Magyarországon még nem is lehetett látni. Azért az Amerika volt, és hol volt Magyarország hozzá: kész kenyerek meg húsok meg sonkák meg befőttek... Lényegében csak melegíteni meg sütni kellett, sonkát narancslével öntöztünk meg, úgy sütöttük, rengeteg kávéfőztünk nagy fazekakban. Sok, nagyon sok étel volt. Mindenki meghízott ott hirtelen akkor. Én csak a konyhában voltam, még azt se tudom jóformán, hogy hány vendég lehetett. S tán nem is foglalkoztunk ott vele, olyan hirtelen szakadt ránk ez a más világ, hogy nem törődünk vele. Lubickoltunk benne, hogy most ehetünk, ihatunk, amit csak akarunk, minden jót. Szabadon járkálhattunk, mentünk mindenfelé. De nem emlékszem a városra, Pilsenre. Hirtelen ránk szakadt ez a jólét, nem foglalkoztunk azzal, hogy erre nekünk később emlékezni kéne.

A többiek, akikkel együtt dolgoztunk, mind magyarok voltak. Volt egy szentesi testvérpár, a többiek mind Erdélyből valók voltak. Senkivel nem maradt meg a kapcsolat. Nem voltak ezek olyan komoly kapcsolatok, nem olyan világ volt a háborúban, hogy az ember azt keresse, más gondok voltak. De akkor ott jóban voltunk, jó volt a hangulat, az természetes. Egyre emlékszem, a Nóti Ilonára, a Nóti Károly unokahúga volt [*Nóti Károly (1892–1954) – író, kabarészerző, de írt operetteket, vígjátékokat és filmszövegeket is. – A szerk.*]. Őneki volt egy kétéves gyereke, és elvették tőle a táborban. Mindig mesélte... Egy fiatal teremtmény volt, nagyon helyes, az ő arcára emlékszem. Olyan kis szerényke volt.

A főnökünk németül is beszélt, így tudtam vele egy kicsit értekezni. Mesélte, hogy az édesapjának szállodái vannak Amerikában, és hogyha valaki akar, akkor kiviteti Amerikába. Én eljöttem, hárman jöttünk el, nem is tudom, mi lett azokkal, akik ott maradtak.

Aztán egy hónap után az egyik nap jöttek fel, hogy engem keresnek. Mondom, ki keres engem Pilsenben. Ki ismer engem? És őt pécsi férfi volt, az egyik éppen a Danczinger tanítónak az egyik

fia. Pécsi nőket kerestek, és azért kerestek meg engem, mert a vezetéknem V. [*V. a lánykori vezetékneme. – A szerk.*], és volt egy szövetkereskedő, akinek szintén V., tehát ugyanaz volt, és annak volt egy lánya, és úgy látszik, elmentek a városházára érdeklődni utána, és ott be voltam jelentve, és így megkerestek. Azt hitték, hogy az ő lánya dolgozik ott. Az ő lánya ugyan csak tizenegy éves volt akkor, de akkor azt nem lehetett tudni... El lehet képzelni, hogy nem volt maradásom.

Szóval mikor ez az öt férfi jött, akkor már nagyon szerettem volna hazajutni. Nem tudtam semmit arról, hogy ki jött haza, mi lehet itthon. Kiderült, hogy az egyik brassói nőnek az unokaöccse szervezett transzportokat Dachauból Romániába – kísért haza túlélőket, és azt mondta, jó, eljöhettek, de egész úton nem szabad egy szót szólani, mert magyar vagyok, és az román transzport. Akkor otthagytam az egészet, és elindultam haza. Vagonban utaztam. Elhoztak egész Pozsonyig. Onnan már magam sem tudom, hogyan mentem, mert se pénzem, se semmim nem volt.

Felszálltam egy vonatra, nem tudom, hogyan, máig se tudom, mert se iratom nem volt, se semmim, és mégis felszálltam, és elmentem Pestre. Világos volt, nappal volt, arra emlékszem. Pesten volt egy gyűjtőhely, nem tudom, hogy mi annak a neve, meg az utcát se. Ott várták, hogy ki jön. Mindenhonnan jöttek haza a deportáltak, volt, aki már sokkal előbb érkezett. Ott töltöttem egy éjjelt, szalmazsákon, matracon aludtam, és másnap jöttem haza.

Este hat órakor indult a vonat Pestről, és másnap éjjel két-három órakor értem Pécsre. Akkor nem ilyen menetrendek voltak, és annak a vonatnak nem volt ablaka se, meg semmi. Jött, jött meg megállt. Akkor nekem nem volt se pénzem, semmim, de akkor már volt egy papírom, mert Pesten adtak egy igazolást, hogy megjöttem, a nevemről, meg hogy hol voltam. Az egyik állomáson leszálltam inni, és ott egy olyan ismerősnek tetsző férfi volt, és hát egyedül voltam, megszólítottam, hogy pécsi-e. Kiderült, hogy igen, és bemutatkozott, mert még a nevét se tudtam. Csak arcról volt ismerős – el lehet képzelni, korábban behívták már munkaszolgálatra, szóval nem is ismerhettem lényegében. Ahogy beszélgettünk, kitűnt, hogy a feleségével együtt voltam deportálva, és a kábelgyárban is együtt voltunk. Úgy dolgoztunk ott, hogy szemben ültünk az asztaloknál, és aki a hátam mögötti asztalnál ült, az volt az ő felesége. Ez még egy háború előtti szerelem volt. Mind a kettő korábban hazajött, vagyis a nő is korábban hazajött, mint én. Egyébként voltak olyanok is, akik később jöttek haza, sokkal később, nem is tudom, hol voltak: Finnországban, Svédországban... Úgyhogy ez a férfi meghívott, hogy hozzájuk menjek. Hát hova mentem volna? Éjjel két órakor értünk be, nem is tudom, hogy hova mentem volna, sötét is volt meg minden. Azt soha nem felejttem el, hogy milyen volt fürdőszobában megfürödni egy év után, amikor az ember ott hideg vízben meg vályúban mosakodott.

Ott voltam náluk egy napig, aztán elindultam. Megkerestem az édesanyám egyik volt segéd lányát, Margitot – őt nem vitték el, mert szerzett egy keresztlevelet. A férje katona volt, de meghalt. Volt egy kislánya. Nála voltam egy ideig, utána elmentem Mohácsra, ahol a nagybátyám lakott, édesapámnak az öccse (V. Izidor). Nála voltam talán hat-hét hétig, de nem tudtam megszokni Mohácsot. Én azelőtt is voltam egyszer-kétszer, talán többször is, de nekem ott annyira nem volt jó.

Emlékszem, mikor döntöttem el, hogy visszajövök Pécsre. Szeptember eleje volt, a Széchenyi téren mentem végig, és az a sok diák... akkor kezdődtek az iskolák. Akkor azt mondtam, én nem maradok Mohácson – visszamentem, és már jöttem is Pécsre. Nem volt holmim, nem volt semmim,

ugyanoda mentem vissza, akinél akkoriban laktam, mikor hazajöttem. Ő szívesen fogadott, ő is egyedül volt. Azt mondják, hogy a honvágynál rosszabb nincs. Az egy betegséggé tud fajulni, hogy valaki haza akar menni. Szóval hazajöttem Pécsre szeptemberben, és elmentem egy varrodába varrni – valamiből azért kellett élni.

Zavaros idők voltak azok. Az ember hazajött, és nem talált senkit, nem talált semmit. Semmink nem volt, csak az, amiben hazajöttünk: amiben ott dolgoztunk, az a szürke vászonnadrág és egy kabát vagy zubbony, aminek a hátára egy nagy piros kocka volt festve. Próbáltam utánajárni, hogy a régi holmik közül esetleg valamit megtalálok, mert az, ami le lett raktározva, azt széjjelhordták, nem lehet tudni, hogy kik. Visszamentem a régi házunkba, megnéztem. Oda, a lakásunkba beköltöztek. Azt mondták, egy-két hétre rá, hogy elvittek bennünket, már bementek a lakásunkba lakni. Holmit se nagyon találtam, semmit jóformán. Volt itt egy kis üzlethelyiség, itt, az Irgalmasok utcájában, ahova beraktározták az elhagyott lakásokban talált tárgyakat. Üveg holmik, porcelán, ilyen edényfélék voltak ott. Ott megtaláltam egy kávéscsészét, egy pezsgőspoharat, egy szószos csészét és egy leveses tálat, ami biztos, hogy a mienk volt. És még volt nekünk egy kis fedeles edényünk, olyan, mint egy mélytányér, csak kisebb, és annak a teteje is meglett, bordó széle van. Ezeket találtam meg, különben semmit.

A gettót is széjjelhordták. A háború előtti fényképeim is úgy vannak meg, ami van egypár darab, hogy egy ismerősünk, a Schmidt Laci (a nagymamáék szembe szomszédja a Szigeti úton) visszament a gettóba körülnézni – munkaszolgálatos volt, és hamarabb jött haza, mint én –, és nem tudom, hogy hol találta meg a képeket, de megismert bennünket, és mikor hazajöttem, akkor ő adott egypár fényképet.

Aztán olyan is volt, hogy mentem az utcán, és szembejött velem a tavaszi kabátom valakin. Megkérdeztem, hogy hol vette. Azt mondta, meg tudja mutatni a kiskönyvben – annak idején egy kiskönyv volt, amibe beleírták, hogy az ember mit vásárolt. Én meg mondtam neki, hogy nem kell megmutatni, mert ezt az édesanyám varrta, és olyan volt, hogy ezt nem lehet utánozni, olyan jel volt rajta. Az ujjában másképp ment egy csík, mert kicsit csíkos anyag volt. Soha semmit nem kaptam vissza.

Fiatal voltam, de akkor nem olyan volt a fiatalság, mint most, még gyerekek voltunk jobbára. A háború előtt jobban szülői felügyelet alatt voltunk, meg az iskola felügyelete is arra szoktatott inkább, hogy ne éljünk szabad és önálló életet, mint most a fiatalok. Én is hazajöttem, itt álltam egy szál magamban, és nem volt, aki valamiről is tanácsot adjon, vagy segítsen. Előtte ott voltak a szüleim, ők segítettek mindenben, ők irányították tulajdonképpen az életemet. Nem csak én, senki nem volt annyira önálló ilyen fiatal korban. Az ember hazajött, és akkor mindenről egyedül kellett döntenie és gondoskodni.

Jóformán a nulláról kellett mindent kezdeni. Pokrócból lett szoknya meg kabát. Akihez hazajöttem, segített, hogy valamivel boldoguljak, de más segítség nem volt. És mondom, pokrócból kellett kabátot készíteni, én nem is tudom, hogy cipőt honnan szereztünk. Harisnyám se volt, térdzokniban jártam télen is. Minden elveszett. De mi elég korán összekerültünk a férjemmel.

A Fürdő utca 1-ben, a rabbi lakással szemben volt egy étkezde, a Joint tartotta fön. Hogy hol főztek, nem is tudom, talán lenn a konyhában, ott volt a konyha lenn, a régi részen [A hitközség Fürdő utcai épületének az udvaráról nyílik egy helyiség, két teremmel meg egy konyhával. Még az

1990-es években is tartott ott rendezvényeket a hitközség. – A szerk.]. Ebben az étkezdében ismertük meg egymást a férjemmel. Azt mondta, megsajnálta, mert nem volt harisnyám. Térdzoknim volt, azt Pilsenben, az amerikai katonáktól kaptam. Kockás, nagyon szép gyapjú térdzoknik voltak, és abban voltam decemberben is. Hát honnan szereztem volna harisnyát? De nem fáztam, megedződtünk, a hideg vizet is annyira megszoktam már. Amikor áprilisban ott a hegyekben gyalogoltunk, nem számított, hogy hol, ahol egy kis víz volt, rögtön mosakodtunk. Ott még hó is volt. Amikor hazajöttem, én hónapokig nem bírtam meleg vízben mosakodni. Ezért soha nem voltam tetves. Ez nagyon nagy szó volt, mert az fertőző volt.

A férjemet a háború előtt nem ismertem, de érdekes egybeesés, hogy az édesanyám bátyjával, Kálmánnal volt munkaszolgálatos. Ez úgy derült ki, hogy a férjem Oroszországból küldött egy levelezőlapot az első feleségének, és azt Kálmánnal rajzolták egy fakéregre. Azt az épületet ábrázolja, ahol akkor éppen voltak. És az az érdekessége, hogy ez a képeslap visszament hozzá a frontra, hogy nem kézbesíthető. És utána végig hazahozta, úgyhogy még most is megvan. Nem tudom, hogyan tudta, mert egy babszemet nem lehetett náluk megtartani, de így volt. Ez teljesen egyedi, ilyen nem létezik, a hátuljára rá van pecsételve: „Gettóban lakik, nem kézbesíthető.” Negyvennégy májusában érkezett, akkor pont a gettóban voltunk. Ebből is kitűnik, hogy a gettóban semmiféle postai forgalom nem volt. A férjemtől tudtam meg azt is, hogy édesanyám öccse, Kálmán Sopronba menet halt meg, és a soproni országút mellett temették el.

A férjem második felesége vagyok. Volt egy kislánya, Éva, akit a feleségével, Ibolyával együtt elvittek – ők nem jöttek vissza Auschwitzból. Én és a férjem először az anyakönyvi hivatalban, aztán templomban [*zsinagógában*] is esküdtünk, de nem fehér ruhában – hol volt akkor fehér ruha? –, kosztümben voltam. Édesanyámnak volt egy fekete kosztümje, nem is tudom, hogy maradt az meg. Valakinek biztos odaadták, és attól visszakaptam valami csoda folytán, mert nemigen adtak vissza semmit. A férjem első feleségének volt egy szürke nyúlszőr kalapja, olyan nagy szélű, és abban esküdtünk a templomban. Zoldán rabbi esketett minket, kántor, annak a fia most Amerikában kántor. Szokott jönni Pécsre. Elhagyta a magyar nevét, úgyhogy nem tudom. A kántor Rosenberg Ernő volt, no de a fia, az már nem Rosenberg. Csodálatos hangja van neki is, már volt, hogy itt koncertet adott. Nagyon helyes ember.

Hát igen, nem is nagyon volt esküvő a háború után. Schweitzeré [lásd: Schweitzer József] volt a templomban, másra nem is nagyon emlékszem. Ezek fehér ruhások voltak. Hát kik esküdtek volna? Mikor hazajöttünk, akkor gyorsan mindenki összeházasodott. Nincsenek is pécsi zsidó házaspárok most már, akik pécsi születésűek; ide úgy jöttek vidékről sokan. És akik háború után születtek, gyerekek, ott bizony már több a vegyes házasság, sőt alig-alig van más.

A háború után cserekereskedelem volt, mert a pengő nem ért semmit [lásd: feketézés, cserekereskedelem; millpengős korszak]. A férjem édesapjának már volt üzlete, és ő valamennyit vissza tudott szerezni belőle. Férfiruha-üzlet volt. Oda hoztak be élelmiszert, és ott ruhára cserélték. A Király utca végén volt. Még megvan a ház, de teljesen át van alakítva, úgyhogy most más üzlet van ott.

A férjemnek volt varrógépe, mert az megmaradt, mert ott a házban, ahol laktak, a Puturla utcában, ott nem vitték el a holmikat, pedig volt több lakó is. A faskamrába rakták el, és ott megmaradt. Tehát megvolt a kezdéshez valamennyi bútor és ágynemű meg ilyesmi, mert nekem abszolút semmim se volt. Nem volt könnyű. Az első feleségének volt egy világosszürke kiskosztümféle

ruhája, amit leraktak oda, abban jártam, arra emlékszem. Varrtam magamnak akkor is.

Volt egypár fiatal, aki háború után szervezetten kiment Izraelbe Pécsről [*Izrael Állam 1948-ban alakult meg, 1920–1948 között Palesztina brit mandátumról van szó.* – A szerk.]. Ott férjhez mentek, megnősültek, később is még hallottam róluk, de nem tudom, hogy valaki él-e még. Mi is gondoltunk rá tulajdonképpen egyszer. Három házaspár volt, nagyon jóban voltunk, és azt terveztük, hogy együtt kimegyünk. Aztán azt mondta a férjem, hogy a nyelvet nem tudjuk, itt is kell dolgozni, ott is kell dolgozni, nem megyünk. Azok kimentek, az egyik nő itt volt nálunk négy éve körülbelül. A férfi már régebben meghalt. Az a pár ott maradt, a másik hazajött. Nemrégén halt meg az asszony, a férfi az már régen, 1968-ban, azt hiszem. Ők nem tudták megszokni... Nem tudták megszokni a klímát, úgyhogy hazajöttek.

Talán én megszoktam volna, de csoda tudja, kötődünk Pécshez. Az ember itt született, és ez nagyon sokat tesz. Az ismerős utcák, ismerős arcok nagyon fontosak. Szerintem ahhoz külön adottság kell, hogy egy másik országot meg tudjon szokni valaki. Először is kell egy nagy eltökéltség, akarat... talán még alaptermészet is. Ráadásul Izraelről nem is lehetett semmit tudni. Csak hát mindenki elveszett itt, és sokan nem akartak ilyen helyen élni tovább, ahol ez előfordulhatott; azt is lehet mondani, hogy nem éreztük magunkat biztonságban. Ez egy olyan lelkiállapot, amit nehéz megmagyarázni: mikor az embernek mindenkije elveszik, és hazajön, és lényegében a nagy semmi veszi körül, csak pár ismerős van... Nagyon kevesen jöttünk vissza, azok is elszóródtak a világban.

Kötődöm Pécshez, pedig nem sok jó dolog történt velem itt. Én mindig azt mondom, hogy amikor végigmentem Pécsen, és láttam egy ismerős arcot, az mindig jó érzés volt. Még ha külföldön van valaki, és meghall egy magyar szót – ha vadidegen, még akkor is szól hozzá, nem? Mikor Pécsen végigmentem – egy olyan év után, amilyenén keresztülmentem olyan fiatalon –, nekem mégis nagyon jó érzés volt, hogy ismerős. Jó volt látni az ismerős utcákat, ismerős üzleteket.

A háború után én nem dolgoztam mint varrónő. A férjem igen, neki volt szabósága. Amikor már együtt voltunk, üzletünk volt, férfi készruhaüzlet, ott dolgoztam. Ötvenig volt meg a bolt, utána megszűntették, és otthon dolgoztunk – úgy, mint édesanyám valamikor –, akkor így voltak az iparosok általában. Egy szoba arra volt, hogy ott dolgozzon a férjem – én meg segítettem neki.

Ameddig megvolt az ipara, kellett adót fizetni, kellett adóbevallást csinálni. És rengeteg volt az adó, és nem lehetett fölntartani, nem lehetett úgy megélni belőle. Nem tudtunk annyit dolgozni, pedig én is segítettem. Otthon volt a szabósága, én kézimunkát csináltam, amit kellett – ő géppel, én kézzel.

1952-ben le kellett leadni az ipart, és nem folytathatta tovább a mesterségét. Az egy kicsit nehéz volt. Akkor került a Merukerhez, a ruházati bolthoz, és ott kapott hétszázharminc forint fizetést, az volt az alapfizetése. Azután állásban volt végig. A Meruker férfi-női készruhaüzlet volt: az egy bolthálózat volt. Akkor egy kicsit nehezebb volt, mert nagyon-nagyon nem jól fizettek. Fillérekre volt felosztva minden varrás fázis: három fillér, hét fillér... Az ilyenből tevődött össze, hogy hány zsebet kellett aznap megcsinálni, és annak a különböző fázisaiból.

Én abban az időben a fiaimmal voltam otthon, Gy. 1947-ben született, L. 1953-ban. Ez egy nagyon nehéz időszak volt. A terhesség alatt kellett a vitamin, rengeteg karalábét ettem, nem azért, mert

szerettem a karalábét, hanem vitaminnak. Meg sárgarépat ettem nyersen, mert akkor nem volt narancs, nem volt banán, az még sokkal később se lett különben [A *déligyümölcsimport az 1956-os forradalom után indult meg, a jóléti intézkedések részeként.* – A szerk.]. Mikor gyerekekké lettem – maga az, hogy terhes lettem, az egy nagy csoda volt, mert mint mondtam, egy évig nem menstruáltam –, egyedül voltam olyan értelemben, hogy senkitől se kérhettem tanácsot, tehát úgy csináltam a dolgokat, ahogy én otthonról hoztam, ahogy emlékeztem. Én tizenhárom éves voltam, amikor az öcsém született, tehát akkor már megtanultam, hogy milyen egy gyerekkel bántani. Nem is tudom, hogyan csináltattam neki egy kis pólyát meg kis ingeket, készen nem is nagyon lehetett kapni. Június közepén született, nagy gyerek volt, három kiló kilencvennel született. Nem sokáig volt pólyában, mert amikor egy hónapos volt, tudom, csináltam neki ilyen kis játszónadrágot. Most már nem divat a gyerekeknek, akkor spílhózninak [*spielhosen*] mondták, ami németül játszónadrág: itt gumi, itt gumi a derekán és vállpántja van. Világoskék alapon fehér pöttyös volt. Az volt az első, de én sokat varrtam később is rugdalózókat meg kisingeket meg pizsamát meg ilyesmit.

Édesanyám családjából szinte senki sem jött vissza, egyet tudok, hogy az anyai nagyanyám testvérének az unokája él. Ők kaposváriak, de egyáltalán nem tartjuk a kapcsolatot. Édesapáméktól csak a legkisebb öccse, Izidor jött vissza. Ő aztán kiment Izraelbe. Édesapám idősebbik hűgát, Iluskát nem vitték el, mert keresztény volt a férje, úgyhogy ők életben maradtak. Velük tartottuk is a kapcsolatot. Voltunk is az egyik ikerlány, Zsuzsi esküvőjén Pécsváradon, 1954-ben.

A nagyobbik fiam már hét éves volt akkor. Ő is jött. Nagy falusi esküvő volt, százharminc személyes. Arra emlékszem, hogy egyedüli rokon lényegében én voltam, mert más nem élt, és emlékszem, mikor mindenkinek bemutatott: rokonom, rokonom, rokonom, de az a sok, az mind a vőlegénynek a rokona volt, úgyhogy a lányos családból én voltam a zászló, a rokon. Azt tudom, hogy rengeteg sütemény volt, és nem csak sütemény, falusi lakodalomban szokott lenni húsleves, főtt hús, paradicsommártás... Előtte meg, amikor még csak úgy gyülekeztek az emberek, volt egy vesszőkosár, az ki volt bélelve abrosszal, és tele volt kaláccsal. Pék volt a menyasszony édesapja, és ők sütötték. Különböző kalácsok voltak ott fölszeletelve, rengeteg volt: mazsolás meg kakaós. Azt is tudom, hogy volt töltött hús, nagyon szerettem, és rengeteg torta volt. Volt egy külön szoba, ahol a polcokon volt a torta, abból se tudtunk enni, mert olyan sok volt. Éjfélre meg friss rétest sütöttek a pékségben. És melegen szolgálták fel. Rengeteg étel volt, győzték elcsomagolni, ami maradt, mert örület, mi volt.

Az első lakásunk az volt, ahol a férjem lakott az első feleségével, a Puturla utcában. Onnan egy családi házba költöztünk, ami a Zsolnay-gyár felé volt, de nem sokáig laktunk ott, csak egy évig. Egy elég kicsi családi ház volt udvarral. Utána mentünk egy olyan helyre, ahol huszonhárom évig laktunk. Az is családi ház volt bent, a városban, a mai Rózsa Ferenc utca – akkori Malom utca – és a Liszt Ferenc utca sarkán. 1948 augusztusában költöztünk oda, és 1972-ben jöttünk el onnan. Ez a ház egy nagyon szép kertes részen volt: kertes házak voltak mindenhol. Most már kicsit megváltozott az a környék, akkor még kisebb házak voltak arra. Nem kertváros volt, hanem a belváros egy nyugodtabb része. Akkor még az utcánk mellékutcának számított. Nem volt forgalom. Három szoba volt, és az egész ház a miénk volt. A kertben először szőlő volt, mikor odaköltöztünk – de azt kivágtam. Voltak még gyümölcsfák: volt egy nagy diófa, kajszifa, körte, szilva, cseresznye, és még virágok is voltak. Az udvar közepén volt egy földhalom – gruppnak mondják, ami tele volt

ültetve virággal, és mi még körülültettük bukszussal, az egy olyan apró levelű növény, amit koszorúkra szoktak tenni, mert nem szárad el hamar, ha levágják. Ezt a virágágyat később megszüntették, hogy a gyerekeknek legyen hely, és akkor csak az udvar szélén volt virág. Konyhakert nem volt, ott volt három percre a piac, ahol most a buszpályaudvar van. Volt egy fehér kutyánk, Csöpi. Szegényt elgázolta egy mentőautó. Egyszer Pesten voltunk, és mire hazaértünk, addigra... Nyitva felejtették a kaput, és kiszaladt. Aztán lett egy másik kutyánk, az is Csöpi lett.

Családos népek laktak arra, sok egykorú gyerek volt – kábé húsz, és persze jártak át hozzánk. Majdnem egy kis óvoda volt a házunk. Itt nagyon nagy élet volt. Például a gombfoci... Volt, hogy nem lehetett megmozdulni a lakásban, mert gombfutballoztak. Néha még az udvarban is. Volt egy Gombfoci Egyesület, a férjem annak tagja volt [*Pécsett máig működik a Gombfoci Egyesület. – A szerk.*]. Volt olyan is, hogy fönt gombfociztak Pesten, a Rádió Márványtermében. Azt nem tudom, hogy közvetítette-e a rádió, de Vitray is nagy gombfocis volt, azt tudom. Egyszer gomboztak is vele. Szóval egész komoly csapatuk volt. Mentek Erdélybe, Debrecenbe... ahol rendeztek ilyen versenyeket. Még az angol rádió is csinált riportot. Nagy csoda volt, hogy apa és a két gyerek.

Először gomb volt tényleg, utána már különböző korongok voltak: valahogy összeragasztották plexivel. Akkora kis labdák voltak, mint egy Kalmopyrin. Elefántcsontból voltak a labdák. Reszelték mindig a gombokat meg a labdát is, hogy jobban el lehessen lőni. De nem kézzel lőtték, hanem sleca volt. Puha műanyagból volt, azzal kellett lőni [*Nevezték nyomópálcának vagy snecának is. – A szerk.*], és mikor elröpült, az volt a jó, azt megkeresni... Érdekes, soha nem hallottam egy nőről sem, aki gombfocizott volna.

Aztán azt a házat lebontották városrendezési okokból, és akkor panelba mentünk; borzalom volt, de ott is ki kellett bírni. Nem volt nagyon választás, mert nem is volt nagyon szabad lakás vagy családi ház, és nem is volt idő, hogy az ember megfelelőt keressen. Szeptemberben szóltak, hogy lebontják a házat, és december elején már kellett költözni. Ez 1972-ben volt. És december végén már bontották a házat. Nem mondták, hogy mi lesz ott. Akkor építettek felüljárót, és valami lehajtó vagy felhajtó ágot akartak csinálni, de aztán nem lett belőle semmi. Azóta is üresen áll a házunk helye. Egyébként nemcsak a mienket bontották le, hanem még egyet, ami fölöttünk volt. Katonaság volt majdnem közvetlen mellettünk, az az intézmény is megszűnt, most már rendőrség vagy nem tudom, mi van ott.

Egy összeget kaptunk kártérítésnek, és azt mindjárt átutalták az új lakásra, úgyhogy mi nem részletre kaptuk, mint a többiek, hanem megvettük. Jóformán elcseréltük egy panelra. Egy újabb építésű ház volt ez Uránvárosnak a város felől eső részén, az első tízemeletes épületek között, ahogy az ember kiér. Ott laktunk, onnan pedig már ebbe a belvárosi lakásba költöztünk.

Gy. 1953-ban ment iskolába, és 1960-ban mentem én el dolgozni. Kevés volt a pénz, amit a férjem keresett, úgyhogy mondtam, hogy elmegyek dolgozni én is. Előbb fizikai munkát végeztem: közétkeztetés volt a vállalatoknál, és ott ebéd kiosztó voltam. Aztán egy kis ideig portás voltam – édes Istenem, de rettenetes volt az, amikor éjjel egyedül voltam! Azt nem sokáig csináltam. Nagyon közel volt ahhoz, ahol laktunk, három házzal odébb, de volt, hogy éjjel három órakor kellett felkelni, úgyhogy talán két hónapig csináltam. Aztán egy cukorkaüzletbe kerültem, az nagyon-nagyon szép volt, azt nagyon szerettem. Egy nagyon aranyos nő volt ott, szegény, azóta már elment, ő is vitt oda engem, ő akarta, hogy menjek oda. Olyan négy hónapot dolgoztam ott. Közben elvégeztem egy alapfokú könyvelési tanfolyamot, aztán elvégeztem egy középfokú

könyvelési tanfolyamot, és öt évig voltam könyvelő. Utána átmentem a társadalombiztosításhoz dolgozni, és onnan mentem nyugdíjba 1981-ben. Tizenkilenc és fél évig voltam ott.

Tehát úgy, mint szakma, én soha nem varrtam a háború után. Én soha nem szerettem varrni, soha. Pedig a mai napig is én varrom a ruháimat, meg a családnak mindent az estélyi ruhától a menyasszonyi ruháig – a kisebbik menyemnek én csináltam a menyasszonyi ruhát. És még most is varrok.

Soha nem volt az, hogy mi szerettem volna lenni, ezen soha nem gondolkodtam. Hozta az élet, hogy ezt csináltam. Sok tapasztalatot szereztem az állásomban, sok emberrel foglalkoztam, nagyon sok mindent megtanultam.

A legjobban a cukorkaüzletben éreztem magam. Nem az édesség miatt, hanem ott olyan jó volt a hangulat. Olyan volt, mint egy kis ékszerdoboz – a színházzal szemben. Egy kicsike kis üzlet volt; ott volt egy pult, és éppen csak be lehetett jönni. De ott tényleg nagyon-nagyon kedvesek voltak a vásárlók is. Volt, hogy hoztak kis dobozokat, üveg meg porcelán bonboniereket, hogy tessék ezt nekem telerakni csokoládéval, de amit maga gondol, azzal. Valakinek vitték ajándékba, és nem akarták üresen vinni. Az ember kiélte a díszítési hajlamát. És amikor kiraktam, akkor hálálkodtak: jaj, nagyon szép, köszönöm szépen. Hát ilyen egy üzlet volt, Stühmer üzlet volt, ez egy régi márkanév [*Stühmer Frigyes (1843–1890) – 1868-ban alapította meg cukorka- és csokoládégyárát egy Szentkirályi utcai kis cukorkaüzletből, amelyet kibővített, és korszerű gépekkel látott el. A vállalat Párizsban elosztó telepet, Abbáziában lerakatot tartott fenn, és 1941-ben már több, mint 60 üzlete működött szerte az országban. Az 1948-ban államosított gyárból fejlődött ki a későbbi Budapesti Csokoládégyár (MÉL). – A szerk.].*

Aztán amikor előadó voltam a társadalombiztosításnál, akkor rettenetesen sokat kellett dolgozni, sokat kellett túlóráznom is. Itt már pénzről szólt a munka, ezeket csináltam: előkészíteni nyugdíjakat, meg az időket összeszedtem, ki mennyit dolgozott, meg a táppénzeket meg a családi pótlékokat, ez már felelősségteljes munka volt. Itt törvénykönyvből kellett dolgozni – törvényeket kellett betartani, szabályokat betartani –, ellenőriztek állandóan, szóval ez már nehezebb volt.

1973-ban nyertünk egy autót. Akkor voltak ilyen autónyeremény-könyvek, ötezer forintért vettünk egyet. Az autónyeremény-könyvbe be lehetett tenni öt- vagy tízezer forintot, és akkor az nem kamatozott, hanem bizonyos időközönként, egy évben egyszer [*Évente egyszer sorsolták az ötezer forintos, kétszer a tízezer forintos betétkönyveket. – A szerk.],* úgy tudom, kihúzták, mint egy sorsjegyet. És kihúztak, de az akkor egy nagyon nagy szám volt. Kihúztak egy Zsigulit nekünk. Nagyon nagy szám volt, majd megettek, olyan féltékenyek voltak. Hát én nem tehettem róla. Akkor az nyolcvanezer forint volt. Az nagyon nagy szám volt. Emlékszem, a munkahelyemen, úgy fél egy, egy óra fele hívtak a telefonhoz, a férjem keresett, és mondta, hogy nyertünk egy autót, mondtam, hogy nincs április elseje. Úgy emlékszem, ahogy ezt mondtam. De, mondta, tényleg nyertünk, és akkor elmentünk a bankba, igen, és azt mondták, hogy igenis, maga nyerte. És volt egyvalaki, szegény, már nem él, az annyira haragudott rám, mert neki egy számmal odébb volt. Hogy miért a mienket húzták ki, és miért nem az övét?! Ilyen emberek voltak akkor. Hát erről aztán nem lehetett tenni. Akkor tanult a kisebbik fiam vezetni. Még szó se volt kocsiról, de megtanult vezetni, húszéves korában. Még nem tudta hazahozni a kocsit, mert akkor még nem volt meg a vizsgája, de volt egy ismerőse, aki lehozta. És akkor még arról beszéltünk, hogy milyen színű legyen. Hol volt még ilyen színválaszték... Azt tudom, hogy magyaráztam, hogy nehogy szürkét válasszatok, mert

az annyira koszos szürke volt, olyan egér szürke, mondtam, nehogy olyant, mert az nem látszik meg rendesen, ahogy megy az országúton, meg sehol, és karambolveszélyes. Hát erre nem volt másmilyen színben. Nem számít, nagyon jó kocsi volt. Nagyon jó volt.

Amikor a fiam bevonult katonának, el kellett adni, mert akkor minek legyen nálunk, hát senki sem tudta akkor használni. És mikor leszerelt, akkor vett egy zöldet, igaz, akkor is vagy szürke, vagy zöld volt. Olyan sárgás zöld volt, most már nincs olyan színű, de az is nagyon jó kocsi volt. Jók voltak ezek a Zsigulik. A zöld, az Lada volt, az sokáig megvolt neki. Az volt az érdekes, hogy akkor már udvarolt a feleségének, akkor ment el az autóért, de a lány nem tudta, melyik az, és mondta, fúj, de ronda ez a zöld kocsi...

1968-ban utaztunk először. Abban az időben háromévenként lehetett csak külföldre menni [Azaz: nyugatra. Az európai szocialista országokba évente lehetett betétlappal utazni. Lásd: utazás külföldre 1945 után; kék útlevél. – A szerk.]. Kelet-Németországba mentünk, az Északi-tengerhez, a Rügen-szigetek mellett voltunk. Szép volt.

Később, 1992-ben voltam Izraelben is, de oda csak én mentem a családból. Szervezett úton mentünk. Ez egy olyan csereutazás volt. Jöttek Pécsre Izraelből, és utána mi mentünk oda. Városi szervezés volt, huszonnégyen mentünk összesen, abból tizenhatan szakmai alapon: konzervgyártók, mérnökök, vizesek Harkányból, a fürdőtől... A hitközségtől nyolcan voltunk csak, ezeket ismertem. Üzemeket néztünk, volt, ahol paradicsompürét csináltak, volt, ahol barackot tettek el, tehenészetben is voltunk. De voltunk máshol is azért. Voltunk a Genezáret-tónál is. Ott volt valamilyen üdülőttelep, és onnan minden nap valahova mentünk. Nagyon-nagyon jó volt, tényleg. Érdekes volt. Rengeteg mindent láttunk.

Más szemmel néztük, mint mások, akikkel együtt voltunk, nem zsidók. Az a gondolat tetszett nagyon, hogy te jó ég, hány évvel ezelőtt éltek itt emberek, ezek között a romok között. A régi, az egy olyan különös érzés tényleg az embernek. Például nagyon megmaradt az emlékezetemben egy óriási színház. Az egész nézőtér gömbölyűen ki volt rakva kövekkel, és megvolt még a színpad is. Mondták, hogy most is tartanak ott előadásokat. Nagyon sok mindent láttunk, nagyon szép volt.

Sajnos az 1950-es évek és az azutáni helyzet nem engedte meg a vallás gyakorlását. Templomba, amikor különböző ünnepek és összejövetelek voltak, el-elmentünk.

A vállalatnál, ahol dolgoztam, nem éreztem hátrányát, hogy zsidó vagyok. Kevesen voltunk zsidók, de voltunk azért. Mindenki tudta a másikról, ez csak természetes volt. De ott se lehetett dicsekedni vele. Azért volt, hogy nagyünnep volt, böjt volt, és muszáj volt dolgozni mennem, mert olyan időszak volt, mondjuk, zárás volt. Böjtöltem. Kérdezték, miért nem eszem. Ó, elrontottam a gyomromat, nem tudok enni. És kész, le volt tudva. Úgyhogy voltak ilyen dolgok, ezeket nehéz megoldani.

És a gyerekek is abban nőttek föl. Tulajdonképpen a keresztény papok is el voltak egy kicsit téve, és tudom, hogy az is befolyásolja a gyerekek gondolkodását, mert mi úgy nőttünk fel, hogy különböző vallások vannak, és tudtuk, mi az, hogy pap. A vallás egy hovatartozást jelentett, és az a mi gyerekeinkbe nem nevelődött bele. Más az, hogyha tudja, hogy ünnep jön, megtartják az ünnepet, tudja, hogy annak az ünnepnek mi a jelentősége, mert mindegyiknek van valami.

Mi a Schweitzer rabbi idejében már, azt hiszem, hogy a nagyobb ünnepeket tartottuk. Tartottuk a kapcsolatot a hitközséggel. A gyerekeim tizennégy éves korukig bizony jártak templomba, bár micvójuk is volt. Viszont amikor középiskolába került a nagyobbik fiam a nyolcadik osztály után, akkor azzal kezdte az osztályfőnök, hogy ugye, gyerekek, senki nem jár hittanra. S akkor elmondtuk a Schweitzernek, aki éppen nálunk volt, mert járt hozzánk. Azt soha nem felejttem el, azt mondta, hogy nem lehet a gyereket az iskola ellen nevelni, ő megérti, ha nem jár – mit lehetett csinálni?

A férjem is, amikor a ruházati boltnál dolgozott, nem lehetett bezárni a boltot és otthagyni. Ünnepkor elment a templomba, az természetes, de szombatoként nem tudott elmenni [A munkavállalók ötnapos, heti negyvenórás munkarendjét egy 1981. áprilisi minisztertanácsi határozat írta elő. Néhány éven át a kéthetenkénti szabad szombat előzte meg. Az iskolákban az 1970-es évek közepén kezdték bevezetni a kéthetenkénti szabad szombatot, és 1982-re lett általános a heti öt tanítási nap. – A szerk.]. A körülmények hozták, hogy hogyan lehetett élni. Az embernek volt az állása, és hiába, nem lehetett menni. Nehéz világ volt, nagyon nehéz. A vallás, az hatodrendű kérdés volt annak idején, mert senki ezzel nem foglalkozott.

Schweitzer rabbi nagyon közvetlen ember, és nagyon rendes volt velünk mindig. Mindenki csak rajongva beszél róla. És a beszédei olyan tisztán, érthetően szóltak. Furcsa, hogy ezt mondom egy beszédre: de szórakoztatóan beszélt. Mindent lehetett érteni, magával ragadta az embert, egy pillanatra sem lehetett nem odafigyelni. Nagyon-nagyon rendes ember, és az ő szíve is idehúzott még. Itt volt az esküvője, harminc évig volt Pécsen. És mindenkit ismert személyesen. Bizonyos fokig még mindig aktív, amennyire az egészsége és mozgása engedi. Mikor fönt voltunk egyszer Pesten, a rabbiképző templomában, péntek este, odajött hozzánk külön, és üdvözölt bennünket. Még ha jól tudom a szószékről is mondta, hogy üdvözlö a pécsieket...

1981-ben mentem nyugdíjba, és utána kezdtem el a hitközségben többet segíteni. Amíg dolgoztam, nem nagyon lehetett volna. Egy pécszahi vacsora előtt behivatott a rabbi – emlékszem, levelet küldött, hogy „Nagyságos Asszony!”... akkor még úgy tituláltak –, hogy segítenék-e az előkészületekben. Úgyhogy elmentünk segíteni. Akkoriban Hanukán, Purimkor, szédervacsorán is nagy műsor volt, és nagyon sokan voltak. Rengetegen, százharmincan általában voltunk egy-egy ilyen rendezvényen. Volt, hogy Kaposvárról is jöttek. És bizony, még teríteni, tálalni segítettünk ezeken a rendezvényeken. Odaálltam a nagy lábos elé, és mertem, nem volt csekélység, meg segítettünk fölszolgálni a forró levest. Nagyon finom vacsorákat főztek, ott egy nagyon jó szakács volt. Széderkor húsleves maceszgombóccal, kétféle mártás volt mindig a főtt húshoz, krumpli. Általában tormamártás meg paradicsommártás volt. A mai napig én is ilyen vacsorát csinálok itthon, csak már nem megyünk a közös széderre, már legalább öt éve nem voltunk. Akkor mindig mi készítettük el a széderhez való tányérokat tojással meg ami kell, meg ami arra a kistányérra kell, a rajcesz [lásd: hároszet], alma reszelve és dió van benne meg bor... ezt mind mi készítettük elő mindenkinek külön.

A nőtagozat is akkor alakult úgy, hogy volt egy fiatal rabbi, aki most Újpesten van, a Deutsch László. Laci, aki ugyanannyi idős, mint az én kisebbik fiam – ő mondta, hogy itt mindig volt nőegylet, csináljunk egy nőegyletet. És csináltunk egy nőegyletet, és már huszonöt éve én vagyok az elnöke. Igen, én is jubilálok lassan. Meg aki a pénztárosnőnk – mi együtt kezdtük.

Nem is tudom már, hány éve kezdtük azt, hogy mikor jött a Purim, a Hanuka, a fák ünnepe [lásd: Tu Bisvát], akkor mi sütöttünk – az nem volt csekélység: százhusz emberre, százharminc emberre... Süteményt sütöttünk. Azt el lehet képzelni, hogy nem egyfélét sütöttünk, mondjuk, Purimkor volt, hogy megsütöttünk kétszáznyolcvan darab kindlit. Az valami örületes nagy munka volt. A kindli, az egy vajas tészta. Hosszúkás alakú, diós vagy mákos, egymásra van hajtva a két széle, megcsipkedve a teteje. Pesten árulnak készen is, még a Ruszwurmnál is lehetett kapni ilyent [Ruszwurm: *patinás cukrászda a Budai Várban*. – A szerk.]. Szóval a nőegyletben ilyet sütöttünk, meg még hozzá piskótatekerceset valamilyen krémmel, diós pitét és még a megmaradt fehérjéből is valamit, valami kis püspökkenyeret és még egy kis pogácsát, úgy öt-hatszáz darabot. Az azt jelentette, hogy mondjuk, csütörtök-pénteken jóformán egész nap – három, fél négy, négy óráig – sütöttünk, s akkor vasárnap délelőtt bementünk kilenc órára, mert pogácsa mindig kellett, és az csak frissen jó, úgyhogy frissen sütöttük. Oda már kevesebben mentünk, de hét közben öten-hatan-heten mindig voltunk. Két tűzhely volt. Még lent voltunk a régi teremben és konyhában, jobb volt, mert ott gáztűzhely volt, és azt mindenki nagyon jól tudta használni.

Purimkor mindig volt, és még most is van egy félórás-egyórás műsor: énekelnek, ilyesmi. Utána régen kiadagoltuk a sütit tálcákra, és úgy kiraktuk az asztalra. Hanukakor is valami kis műsor szokott lenni, általában egyórás kis műsor: ének, zene, ilyesmi.

Azelőtt itt péntek este a kidusokat nem a hitközség adta, hanem egyes személyek. Igen, és hú, mit hoztunk ki belőle, az nem igaz! Szendvicset csináltunk meg édességet; bementünk egy délután, és elkészítettük. Mindig volt valami alkalom: vagy születésnap, vagy házassági évforduló. Öt-hatszáz forintból nagyon sokat tudtunk kihozni, mindenfélét. Először csak kekszeket, de utána már egy kis szendvicset csináltunk. Igyekeztünk kóser módon készíteni.

Ezek a rendezvények a hitközség épületének a földszinti részeiben voltak, a Goldmark-teremben. A háború előtt itt összejövelesek voltak a zsidó fiataloknak. A Fürdő utcai kapun vagy a Munkácsy utcai kapun, a sarokház bejáratán kellett bemenni az udvarba, és onnan nyílt ez a két helyiség. Két nagy terem volt, egy jó nagy konyha, két gáztűzhely volt ott. De sokat sütöttünk meg, de sokat csináltunk ott... Az első rész az imaterem volt a háború után. Egybe lehetett nyitni a két termet, ilyen csuklós szerkezet volt – majdnem kiesett mindig, milyen rossz volt az, nehéz volt kinyitni! Kinyitottuk, ha rendezvények voltak, és akkor egyben egy ilyen „L” alakú terem volt, annak a végében volt a konyha lent, ott egypár lépcső. De sokszor megjártam!

A péntek esték a Schweitzer idejében még a nagytemplomban voltak. Azon gondolkodom, hogy utána már nem a nagytemplomban volt, úgyhogy a nyolcvanas években már nem. Nem a rezsi miatt, hanem mert az volt a probléma, hogy nagyon kevesen voltunk. Annyira kevesen voltunk – két emelet a nagytemplom, meg alul is az a nagy térség –, hogy mindenkinek rossz érzés volt. Ennek már húsz éve, és azóta nagyon sokan meghaltak. Akkor még sokkal többen voltunk, de mégis kongott a templom. Az őszi ünnepek még most is ott vannak kétszer: a Ros Hásánát és a Kol Nidré is ott tartják. Én már akkor mondtam, amikor még a Feri volt az elnök – dolgoztam másfél évig ott az irodában –, hogy ne ott tartsák ezeket az estéket se, mert borzasztó rossz érzés mindenkinek. Megkérdeztem (pedig akkor még többen voltunk, volt, hogy nyolcvanan, nyolcvanöten), hogy ne legyenek-e inkább az imateremben, akkor még Goldmark-teremben, azok az esték is, de azt mondták, hogy azt nem lehet, mert igenis kell használni a zsinagógát. Az a mi templomunk, és kell használni. De aztán egy idő múlva mégis a Goldmark-teremben kezdtük

tartani az istentiszteleteket is. Körülbelül olyan hét éve, hogy visszakaptuk a régi zsidó iskola épületét. Mikor visszajöttünk, azt elvették, államosították, mint sok más egyházi épületet. A Délszláv Nyelvű Iskola és Kollégium működött benne. Rettenetes állapotban volt, amikor visszaadták. Soha nem tudom elfelejteni, amikor odamentem, hogy ott, ahol most a konyha van, ott az imaterem mellett, az egy tusoló volt. Azt hittük, soha nem lesz semmiből semmi, de gyönyörűen helyrehozták, és azóta ott tartjuk az istentiszteleteket és a rendezvényeket.

Csak kétszer használjuk: szeptemberben és még van a mártír megemlékezés. Néha azért eljönnek sokan, de különben azt nem használják.

Nagyon kevesen vagyunk, így nincs értelme. Volt mostanában olyan péntek, hogy hét nő volt össze-vissza, és mondjuk, tizenegy férfi. Van, hogy számolom, megvan-e már a tíz péntek este. Nem tudnak jönni az emberek: idősek, betegek, nehezükre esik a járás, az első emeletre felmenni, az meg még egy plusz. A nőegylettel a közös sütést tavaly hagytuk abba. Már nem lehetett folytatni, nekem az orvos már három éve mondta, hogy hagyjam abba, mert ez azért nagy gond volt: összeszedni, hogy mit süssünk, a hozzávalókat összekészíteni, összeszedni a jó népet, hogy ki jön segíteni... El lehet képzelni, hogy egy süteményt mennyi ideig tart megcsinálni, és csak piskótatekercsből hatot-hetet sütöttünk. Három vagy négy nagy gáztepsivel sütöttünk, mindig mást – az munka. Úgyhogy tavaly mondtam, hogy nem csináljuk tovább, mert mindenki már nyolcvan körüli – inkább túl, mint innen, és aki innen van, annak is fáj a lába...

A nőegylet, az működik még olyan értelemben, hogy minden hónap utolsó szerdáján összejövünk ott a hitközségben, és akkor egy nagy traccspartit csapunk, de olyat, hogy nem halljuk, ha még valaki csönget. Az idő függvénye, hogy mennyien jövünk, de általában, normális körülmények között tizenhatan-tizennyolcan. Nyugdíjas mindenki, és mindenki nagyon jól érzi magát ott, és örülnek, hogy összejövünk.

Természetesen csak nők vannak. És erre azt mondták, hogy én nagyon büszke lehetek, hogy ennyi nőt össze tudok hozni. És eljönnek, és telefonálnak, hogy meg lesz-e tartva, és összejövünk... Mert úgy van, mi már úgy vagyunk, hogy örülünk, hogyha látjuk egymást, és hogy még olyan állapotban van valaki, hogy el tud jönni. Mert már mindenki lefelé megy. A betegség velejárója az öregségnek. Beteg... hát az is egy tág fogalom, hogy beteg. Fáj a lába, fáj a háta, fáj a dereka... ez nem olyan betegség, ez egy természetes valami.

Az őszi ünnepekkor is megvan, mit szoktuk enni. Mi a húslevest szoktuk maceszgombóccal ebédre, és vacsorára valami mártást eszünk a leveshúshoz, másnap meg nem eszünk savanyút a húshoz, hanem kompótot, azért, hogy megédesítsük vele az elkövetkező évet [*vagyis Ros Hásánákor*]. Általában almát, körtét, szilvát, pár szem szőlőt, fehérszőlőt, pirosszőlőt teszek bele, hogy olyan jól nézzen ki. Ez így van, nem tudom, mióta, amilyen régre csak vissza tudok emlékezni.

Én egyébként nem tartok kóser konyhát, de vannak olyan dolgok, amire azt mondja az ember, hogy ez zsidósan van főzve. Az egyik például az – más is csinálja –, hogy amibe teszek ecetet, abba teszek egy csöpp cukrot is, hogy ne legyen olyan vad. Éppen ma volt zöldbabfőzelék nálunk, és most már talán inkább egészségügyi kérdés, de nem tettem bele tejfölt. Már huszonöt éve csak olajjal főzök, de ennek is egészségügyi oka van. Sütésnél meg van a kindli, az csak zsidó háztartásban van, meg a flódní. Ezek tipikusan zsidó ételek. A maceszgombóc is ilyen. Azt már a menyeim megtanulták, most vasárnap is azt csinált a menyem, maceszgombócot, az egész család

borzasztóan szereti. Ilyen hagyományos dolgokat inkább, amik a zsidó konyhában fordulnak elő. De most már messze vagyunk attól, hogy kóserságot tartsunk.

Nem vallásosak a gyerekeink, inkább úgy mondanám, van valamilyen zsidó érzés bennük. Ezt nehéz megmagyarázni. Talán az, hogy tudják, min mentünk keresztül, és hogy elveszett az egész család, és hogy mi ezt kibírtuk. Az, hogy csonka családban nőttek fel.

A hitközségen ki van téve egy vers, amit a nagyobbik fiam írt a deportálásunk ötvenéves évfordulójára. Ő néha ír verseket, ez olyan hangulat nála. Mindig írt. Egyébként bridzsel, ő egy országosan elismert bridzselő. És a fia is ír verset, a tízéves fia, az is nekifog néha – csuda pofa. A többi unoka már nagy, már dolgozik mindegyik. Egyik Pesten van, építész egyetemet végzett, a másik is végzett egyetemet, már fölnőtt fejjel, most grafikus, van egy, aki számítógépes rendszergazda, ő is főiskolát végzett, és ott van még a fiatalabb – az is jó magas, üti a százkilencven centit –, ő most végzett környezetvédő mérnöki szakon, és még ráhúzott egy évet, hogy meglegyen a tanárija is. Nem akar tanítani, csak elvégzi azért, hogy meglegyen. És a kicsi – az most megy első gimnáziumba – tíz éves, ő matematikus akar lenni. És tényleg, hála isten, nyeri a versenyeket: matematikából meg szövegértésből országos versenyre is ment. De mikor össze kell adni, mennyi három meg kettő, akkor gondolkodik, az iskoláját neki! A legfantasztikusabb példákat meg mindent megold, számítógépezik, bridzsel ő is, mint az apja.

Néha kimegyek a [zsidó] temetőbe. Ha családtagok nincsenek is, csak egy unokatestvérem, de ismerős nagyon sok van ott. Édesanyámnak július huszonnyolcadikán volt a születésnapja, és akkor mindig vettem nagy halom virágot, ötven szálát, akkor kimentem, és az ismerősök sírjára mindig letettem egy-egy szál virágot. Nem vázába. Tavaly volt először, hogy nem mentem ki, meg hát idén is borzasztó meleg volt. Majd bepótolom, megyek megint. De az akkor is úgy volt, hogy sohasem tudtam, hogy hányan vannak, először vittem hét szálát, aztán rájöttem, hogy rengetegen vannak, akik elmentek és ismerősök. Nagyon sokan, és van akinek senkije nincs. Egyáltalán. Gyerekük se volt, senki.

A családi háttér hiányzott az életünkből. Mi mindig magunkra voltunk utalva. Mikor a nagyobbik fiam olyan tizenhárom éves lehetett, hazajött az iskolából, hogy „Édesanyám, milyen az, ha valakinek nagymamája van?”. Mit mond az ember egy tizenhárom éves gyereknek? A kisebbik fiam is mondja nem is olyan régen, hogy olyan furcsa őneki, amikor mondják, hogy a húga vagy a nővére vagy az unokatestvére, hát ő nem tudja, hogy milyen az. Jó, hát egy bátyja volt, de az nem olyan. Egészen másfajta életet éltünk, mint egy... hát teljes, mondjuk úgy, hogy normális család. A mi családunk is normális, hála Isten, de azért mégis más. Igen, mert nekik a gyerekkorukból ez kiesett.

Nagyon foglalkoztatnak ezek a visszaemlékezések. Van egy könyv, nemrégén jelent meg, „Sós Kávé” a címe [Sós kávé. Elmeséletlen női történetek, szerk. Pécsi Katalin, 2007. – A szerk.]. Nagyon érdekes, én úgy kaptam kölcsön egy barátnőmtől, Sommer Magditól. Nagyon jól ismertük egymást, és ő leírta a deportálását egy könyvben. Kapott belőle tiszteletpéldányt, és odaadta nekem, hogy olvassam el. Nagyon érdekes, nők írták, nőkről szól, sok, nem tudom, hány visszaemlékezés van benne. Mindenki bővebben leírta a történetét, a könyvben pedig kiragadott részletek vannak mindegyikből. A legtöbb tulajdonképpen pestiekről szól, akik most külföldön élnek, és védett házakban voltak a háborúban. De ahány ilyen kis részlet, mind más, hiába, hogy egy helyen történt majdnem mind.

Ki tudja, meddig élünk, de nem is nagyon lesz, aki elmondja ezeket a dolgokat, az életünket. Most is vannak olyanok, akik hallani sem akarnak, és egyáltalán nem beszélnek róla, és mi azon vagyunk a férjemmel együtt, hogy igenis el kell mondani. Kevesen vannak, akik törődnek az egészszel, és ébren akarják tartani az emléket. Ezért voltam hajlandó erre az interjúra. Az egész az olaszokkal kezdődött [*Egy olasz vendégtanár, Luigi Fusani író és rendező tevékenységére utal, mellyel a pécsi Soának állít emléket: Fusani 2005 márciusában kiállítást szervezett a Leöwey Klára Gimnáziumban „Pécs, 1944” címmel, 2006-ben pedig elkészült a szerző Soával kapcsolatos saját élményeit feldolgozó narratív színházi produkciója („Pécs, 1944”), melyet azóta is iskolákban, színházakban és magánlakásokon adnak elő. Fusani a kutatás közben W. J.-nével is beszélgetett, ez a darabban külön fejezetként jelenik meg. – A szerk.*]. Velük beszélgettünk először, nagy meglepetésemre, a „Könnyek könyvé”-ről és a holokausztról [*A könyv először 1949-ben jelent meg a pécsi hitközség kiadásában, a pécsi és a baranyai zsidóság deportálásának ötödik évfordulóján („Megíratott e könyv, a könnyek könyve, elkövetkező nemzedékek számára, hogy megőriztessenek közösségünk vértanúhalált szenvedett fiainak és lányainak nevei...”).* A könyv 3022, a deportálás és a munkaszolgálat során elpusztult ember nevét sorolja föl. – A szerk.].